

Ярослав ДАШКЕВИЧ (Львів)

САРАЦЕНИ – ТАЄМНИЧИЙ НАРОД СЕРЕДНЬОВІЧНОЇ УКРАЇНИ (ДЖЕРЕЛА ТА ЇХНЯ ІНТЕРПРЕТАЦІЯ)

Для середньовічних міст України, особливо тих, що були розташовані на континентальних та міжконтинентальних шляхах, а також для морських портів був характерним неоднорідний етноконфесійний склад населення. Поруч з місцевим або панівним населенням, що було накинене підкорювачами, розташовувалися дільниці, вулиці, часом цілі колонії, заселені прибульцями, які займалися торгівлею, своїм питомим ремеслом, або які внаслідок зовнішньої агресії, переслідувані (часто на релігійному ґрунті), змушені були емігрувати далеко від своєї батьківщини, дотримуючись власних звичаїв, релігійних обрядів тощо.

Такий строкатий етноконфесійний склад населення зберігався у низці міст Русі-України ще з княжих часів, а також у Криму приблизно в цей самий період. Згідно з правилами, обов'язковими для міст, де панувало візантійське православ'я, у межах укріпленого міста могли мешкати лише православні, майже виключно русини. Представники інших конфесій та інших народів розташовувалися поза межами міських укріплень. Починаючи від XIV ст. така регламентація втрачала своє значення. Етноконфесійні громади під католицьким пануванням могли заселяти вулиці й дільниці також у межах укріпленого міста.

Єдиним містом Русі-України, в якому сарацени – мусульмани за релігією та з не дуже ясным етнічним складом – утворили свою власну громаду, був Львів. За допомогою наявних джерел та інтерпретацій, які стосуються Львова XIII (XIV) – XVII ст., у порівнянні з відомостями про сараценів у сусідніх та дальших країнах, ми намагатимемося відповісти на питання: хто ж вони, сарацени, в Україні пізнього середньовіччя та початків новочасного періоду¹.

Джерельна база. Найважливішим джерелом відомостей про сараценів (сарацинів) Львова є законодавчі акти XIV–XVII ст., які виходили з королівської канцелярії з підписом володаря, оформлені згідно з правилами того-

¹ Мої попередні повідомлення тезисного порядку на цю тему див.: *Дашкевич Я.* Сарацени у Львові // VII Сходознавчі читання А. Кримського. Тези доп. міжнар. наук. конф. (Київ, 4–5 червня 2003 р.) – К., 2003. – С. 62–63; *його ж.* Іслам в Україні: Львівські сарацени // *Історія релігій в Україні. Науковий щорічник: 2008 рік.* – Львів, 2008. 3–Кн. 2. – С. 412–416.

часної дипломатики. Таких актів-привілеїв для міста, декретів на сьогодні відомо дванадцять².

1356 р., червня 17. – Сандомир. – Казимир III надає (можливо, відновлює) містові магдебурзьке право; вірмени, жиди, сарацени, русини мають право вирішувати справи за законами своїх націй, але під головуванням міського вйта на такому суді. В іншому місці грамоти: нації вірменів, жидів, сараценів, татар, русинів та інших;

1387 р., березня 8. – Львів. – Ядвіга підтверджує збереження прав також для всіх русинів, вірменів, сараценів, жидів;

1387 р., жовтня 18. – Городок. – Володислав II Ягайло підтверджує збереження всіх прав – згідно з привілеєм Ядвіги – також для сараценів³;

1424 р., березня 8. – Краків. – Володислав II Ягайло ще раз підтверджує збереження усіх прав – також для сараценів⁴;

1444 р., липня 16. – Буда. – Володислав III постановляє, що всі купці, крамарі й торговці різних національностей – греки, вірмени, сарацени, жиди, бісурмени та інші, які прибувають до Львова з товарами з Польщі та з-поза її меж, мають відповідати лише перед львівським міським судом згідно з магдебурзьким правом, а заморські товари мають продавати у Львові;

1460 р., квітня 5. – Львів. – Казимир IV повторює привілей Казимира III 1356 р. з двічі зміненим переліком націй; вірмени, русини, сарацени, жиди, та в іншому місці – нації вірменів, русинів, сараценів, татар і жидів⁵;

1509 р., листопада 13. – Львів. – Сигізмунд I забороняє, щоб на щотижневих суботніх торгах жиди, сарацени і татари продавали м'ясо;

1510 р., березня 2. – Пйотрків. – Сигізмунд I згадує про привілей Казимира III 1356 р. та про сараценів і обмежує судові права вірменів;

1547 р., березня 28. – Краків. – Сигізмунд I касує права вірменів, русинів, сараценів, жидів, татар вирішувати справи за правами своїх націй (гарантованих раніше привілеєм Казимира III 1356 р.);

1552 р., квітня 14. – Сигізмунд-Август підтверджує грамоту Володислава III 1444 р.⁶, повторюючи такий перелік націй: греки, вірмени, жиди, бісурмени й інші;

1654 р., серпня 11. – Варшава. – Ян Казимир забороняє приймати до міського права турків, сараценів і вірменів чужоземних;

1686 р., лютого 13. – Жовква. – Ян III підтверджує заборону Яна Казимира 1654 р.

² Використовую публікації документів за виданнями: Привілей міста Львова (XIV–XVIII ст.) [= Львівські історичні пам'ятки. – Т. 1] / Упор. М. Капраль. – Львів, 1998; Привілей національних громад міста Львова (XIV–XVIII ст.) [= Львівські історичні пам'ятки. – Т. 2] / Упор. М. Капраль. – Львів, 2000. Документи впорядковані за хронологією. У випадках, коли їх немає у збірниках, покликаюся на згадки в інших публікаціях.

³ Akta grodzkie i ziemskie z czasów Rzeczypospolitej Polskiej z Archiwum tak zwanego bernardyńskiego we Lwowie (далі – AGZ). – Lwów, 1872. – Т. 3. – S. 78–79.

⁴ Ibidem. – S. 188–189.

⁵ Ibidem. – S. 219–220; про нації: S. 15, 17.

⁶ Ibidem. – Lwów, 1875. – Т. 5. – S. 133.

Можливо, що таких державних актів із згадками про сараценів було більше, але й цих вистачає, щоб дійти певних висновків. При цьому треба враховувати, що питання достовірності й автентичності відомостей про сараценів у грамотах XIV–XVII ст. не виникає. Пам’ятаючи про те, в який спосіб укладалися тоді грамоти, ми розуміємо, що їхній текст був пов’язаний не лише з королівською канцелярією, але також і з тим, що фактографія грамот виникала під диктат особи чи установи, яка зверталася до канцелярії. Іншими словами, згадки про сараценів у Львові відповідали тогочасним реаліям. Бо диктат тексту здійснювався на прохання чи вимогу міської управи. Стосовно перших привілеїв XIV–XV ст. треба мати на увазі, що їх видавали не лише для того, щоб гарантувати і консервувати права громад східних народностей, а й також, щоб приваблювати їх до міста, для якого вони були корисними. На цей бік проблеми якось не звертали уваги. Лише в XVI–XVII ст. проявляються економічні й національні утиски сараценів, бо конкуренція з їхнього боку вже була зайвою.

Грамоти дають підставу для того, щоб вважати: у Львові у XIV – середині XVI ст. була окрема громада (за термінологією тих часів – нація) сараценів, юридично рівноцінна з громадами русинів (українців), вірменів, татар, жидів. Незалежно від них Львів відвідували купці з-поза міста (переважно чужоземці): греки, вірмени, сарацени, турки, жиди. Щодо місцевих сараценів економічні обмеження почали діяти з перших років XVI ст. До них приєдналися правові обмеження від середини XVI ст., а з середини XVII ст. позаміські сарацени не могли стати громадянами міста, тим більше – як побачимо далі – їх почали звинувачувати в богохульстві й кримінальних злочинах (торгівлі живим товаром).

В юридичному відношенні сарацени користувалися власними правовими нормами до середини XVI ст.

Сарацени (якщо вважати їх сповідниками ісламу) в етнічному відношенні відрізнялись від татар, турків і бісурменів.

Сарацени були купецькою нацією.

Перший з серії привілеїв – короля Казимира III 1356 р., виданий через шість років після захоплення міста Польщею, дозволяє на ретроспекцію: сарацени були мешканцями ще руського княжого Львова (що й підтверджується аналогією з Угорщиною XIII ст., де тоді також були сарацени).

По суті, єдиним тогочасним наративним джерелом, у якому згадуються сарацени у Львові і яке може претендувати на таку назву, є твір польського поета та хроніста Львова Юзефа-Бартоломея Зіморовича (1597–1677; справжнє прізвище Озимек). Він був сучасником подій, займав різні посади в міській управі, кілька разів був бургомістром, а пишучи в 1665–1672 рр. хроніку міста (під назвою “Потрійний Львів” – “Leopolis triplex”)⁷, мав можливість користу-

⁷ Критичне видання латин. оригіналу: *Zimorowicz J. B. Pisma do dziejów Lwowa odnoszące się* / Wyd. K. Neck. – Lwów, 1899. Укр. пер. (не бездоганний): *Зіморович Б. Потрійний Львів. Leopolis triplex* / Пер. Н. Царьової, наук. комент. І. Мицька. – Львів, 2002.

ватися міським архівом та й знати від громадян міста, хто такі сарацени. Тому й не дивно, що його “Потрійний Львів” практично досі використовують як важливе нарративне джерело. При глибшому аналізі хроніки Ю.-Б. Зіморовича виявляється, однак, що в ній багато плутаних відомостей – також стосовно сараценів. Деякі з цих відомостей не витримують історичної критики. Ось вони (подаю всі вістки в хронологічному порядку).

Карл Великий воював із сараценами, але нічого приєднувати цього імператора до імені князя Льва, який народився набагато пізніше⁸. Ця вістка супроводить історію ченстоховської Богоматері, ікона з зображенням якої була передана з Русі до Ченстохови у 1382 р.; важко зрозуміти, при чому тут Карл Великий, який справді воював із сараценами – тут арабами – з Іспанії й жодного відношення до цієї ікони не мав⁹.

Сарацени (разом з татарами, вірменами, що творили дружину князя Льва) обороняли Львів від чужих князів і відкрили брами міста лише у 1327 р. перед князем Болеславом Тройденовичем¹⁰. Вістка, що сарацени були у місті за часів князя Льва I, посередньо підтверджується тим, що сарацени у XIII ст. були також в недалекій Угорщині (про це далі).

Сарацени, так само обрізані, як жиди, заселяли південну частину міста¹¹, тобто одну з чотирьох діляниць Львова.

У 1504 р. в місті трапилася велика пожежа, що почалася на вул. Сараценській, яку звичайно називають Зарванською¹². Цілком можливо, що насправді йдеться про велику пожежу 3 червня 1527 р., яка почалася на вул. Зарванській та спопелила велику частину т. зв. дерев’яного Львова¹³. Вул. Сараценської у місті насправді ніколи не було; Ю.-Б. Зіморович викомбінував таку назву з сучасної йому вул. Зарванської. Ця вулиця у XIV ст. називалася *platea Residum*, тобто вул. Худоби (нею гнали худобу різники)¹⁴, у XV–XIX ст. – Зарванською¹⁵. Назва “Зарванська”, “Зерванська” походить від “зарваниця”, “зарванський” – торговище, повне хаосу, безладу, крику¹⁶. Ю.-Б. Зіморович подає також, що після винищення сараценів у Русі за ворожнечу до Христа

⁸ *Zimorowicz J. B. Pisma do dziejów Lwowa...* – S. 51.

⁹ Коментуючи це місце, І. Мицько помилково твердив, що Карл Великий нібито визволив Святу Землю від сараценів.

¹⁰ *Zimorowicz J. B. Pisma do dziejów Lwowa...* – S. 59.

¹¹ *Ibidem.* – S. 42.

¹² *Ibidem.* – S. 108.

¹³ *Badecki K. Memoriał pożaru miasta Lwowa.* – Lwów, 1927. – S. 13.

¹⁴ *Ibidem.* – S. 33.

¹⁵ *Balaban M. Dzielnica żydowska, jej dzieje i zabytki.* – Lwów, 1909. – S. 73. (Biblioteka Lwowska. – Т. 5–7). Там само – про пізніші назви цієї вулиці. Вул. Зарванська в архівних документах: Центральний державний історичний архів України, м. Львів (далі – ЦДАЛ). – Ф. 52. – Оп. 2. – Спр. 8. – Арк. 470 (1460 р.); Там само. – С. 727 (1496 р.); Там само. – Оп. 1. – Спр. 492. – Арк. 5 (1502 р.); Там само. – Оп. 2. – Спр. 1153. – Арк. 467. Архівні дані я отримав від покійного вже історика-краєзнавця Йосипа Гронського.

¹⁶ *Karłowicz J., Kryński A., Niedźwiedzki W. Słownik języka polskiego.* – Warszawa, 1927. – S. 254, 255. Слово “зарваниця” (не лише як топонім) зберігається досі в українській розмовній мові, наприклад, як визначення дуже гамірного, переповненого людьми базару.

і викрадання дітей вони покинули вул. Сараценську, а саму вулицю назвали Зарванською через схоплювання (зривання) дітей¹⁷. Це останнє вже з категорії міських пліток, бо вул. Сараценської ж не було.

Сарацени захоплювалися, згідно зі своєю професією і звичаєм, принесеним зі своєї землі, продажем із зиском гарних хлопців купцям з Пентаполісу¹⁸ та іншим купцям з Азії, які пристрасно розшукували такий товар. Очевидно, це на підставі чуток, які й спричинилися у 1654 р. до згаданого вже декрету Яна Казимира з заборonoю приймати сараценів (а також турків і чужоземних вірменів) до міського права.

Сарацени втекли з Русі, їх винищили, і вул. Сараценська перестала існувати (про це вже було вище).

Підсумовуючи те, що можна сказати про Ю.-Б. Зіморовича і його хроніку, історичну критику витримують лише вістки про сараценів у княжій дружині й про те, що вони мусульмани (“обрізані”) та про фактичний погром сараценів за богохульство і работоргівлю десь у середині XVI ст. Інші плутані або просто видумані відомості спричинили, однак, чималі труднощі історикам-інтерпретаторам польського автора. Цих відомостей позбутися виявилось і виявляється не так просто. Так чи інакше, Ю.-Б. Зіморович етнічної характеристики сараценів не дає, бо, очевидно, в його часах “всі ж знали, хто вони”... Перелічені вище відомості з хроніки Ю.-Б. Зіморовича, ті, які витримують історичну критику, корелюють з даними королівських грамот і декретів та можуть творити джерельну базу дальших досліджень. Незалежно від того, що вул. Сараценської у Львові не було, в міській традиції зберігалася думка, що “десь тут мешкали сарацени” і була їхня вулиця.

Після розгляду етимологій, запропонованих для пояснення етноніма “сарацени”, можна буде перейти до питання, як дана проблема розглядалася в історіографії протягом майже трьох століть.

Етимологія. Теоретично принаймні можна би припускати, що правильне розкриття етимології етноніма “сарацен” повинно допомогти вияснити також семантику, тобто етнічний і навіть конфесійний зміст цього слова. Сучасна лінгвістика переважно вважає джерелом слова арабське *šark* “схід”, *šerkin* “східні”¹⁹, що збереглося досі не лише в арабській мові, а й в інших близько-східних мовах, наприклад, у турецькій, в якій *şark* – це “схід”, *şarki* – “східний”, *şarkli* – “людина зі сходу”²⁰. Далі конструюють шлях слова через середньо-

¹⁷ *Zimorowicz J. B. Pisma do dziejów Lwowa...* – S. 44.

¹⁸ Пентаполіс – п’ять “грішних” міст над Мертвим морем на чолі із Содомою і Гоморою, які, згідно зі Старим Заповітом, знищив Бог за розпусту.

¹⁹ [Коломісць В. Т.] Сарацени // Етимологічний словник української мови. – К., 2006. – Т. 5: Р–Т. – С. 181. (Словники України); *Фасмер М. Этимологический словарь русского языка: В 4 т. / Перев. и дополн. О. Н. Трубачева. – 2-е изд., стереотип. – М., 1987. – Т. 3 (Муза – Сят). – С. 561. В обох словниках велика література до питання. Також: *Kończak J. Historia arabizmów, zaимствованных древнерусским языком // Rocznik Orientalistyczny. – Warszawa, 2006. – Т. 59. – Zesz. 8. – S. 63, 64.**

²⁰ *Redhouse J. Yeni türkçe-ingilizce sözlük: New Turkish-English Dictionary. – Istanbul, 1979. – P. 1650.*

латинське *saracenus*, *saraceni* та грецьке *σαρακενοι* (множина). З грецької мови це слово перейшло до південнослов'янських та східнослов'янських мов десь у VIII ст. Зокрема, у руській (староукраїнській) воно існувало у формах саракынъ, саракининъ, сракининъ, срацининъ, срацинъ, саринъ та подібних. Були спроби диференціювати походження двох різних форм срацининъ і сорочининъ. Церковнослов'янське срацининъ мало б походити від “дуже мішаного населення цього (Балканського – Я. Д.) півострова, до складу якого входили елементи грецькі, романські, германські та інші”, а “давньоруське сорочининъ є імовірно самостійним запозиченням з грецької (*Σαρακηνοί*), ніж переробкою церковнослов'янського слова”²¹.

До цих пояснень можна дещо додати. Виникнення етноніма у латинській (*Saraceni*) та грецькій (*Σαρακηνοί*) формах треба віднести до I–III ст. після Р. Х., коли римляни для захисту своєї провінції Арабія організували федератів (пізніше включених до регулярних військ) – групи племен, відомих під назвою Тамудійської конфедерації. Тоді виникли відповідні латинський та грецький (отже, довізантійський) етноніми²².

Давно утвердилася думка, що етнонім сарацени був самоназвою. Таке твердження виникло у Візантії²³ та поширилося на Русі. Лаврентіївський список “Повісті временних літ” під 1096 р. записав думку “інших”, що сарацени “прозваша имя соб\ саракыне, рекше сарини есми”²⁴. “Повість про латинів, коли від’єдналися від греків” (XI–XIII ст.) також згадує про таку самоназву: “сами нарицаются срачин\”²⁵. Цілком можливо, що такі твердження виникли під впливом апокрифічного “Откровения” Мефодія Патарського (пом. 312 р.), поширеного на Русі²⁶. Чи справді етнонім сарацени був самоназвою, підтвердити на підставі східних джерел, наскільки мені відомо, не вдалося, але таке переконання відбилося також у сучасній науці²⁷.

Хоча запропонована мовознавцями етимологія від арабського слова *ṣarḳ* нібито є загальноприйнятною, існують ще інші етимології, з якими необхідно ознайомитися. Розглядалося походження від тюркських, в даному випадку,

²¹ *Соболевский А.* Несколько этнографических названий. 6. Срацинъ // Русский филологический вестник. – Варшава, 1910. – Т. 64. – № 3–4. – С. 176–177.

²² *Graf D. F.* The Saracens and the Defence of the Arabian Frontier // Bulletin of the American Schools of Oriental Research. – Boston, Ma. – 1978. – Vol. 229. – P. 1–26.

²³ *Бенешевич В. Н.* Древнеславянская кормчая XIV титулов без толкований. – СПб., 1906. – С. 701.

²⁴ Повесть временных лет. – М.; Л., 1950. – Ч. 1 / Подгот. текста Д. С. Лихачева; перев. Д. С. Лихачева и Б. А. Романова. – С. 152.

²⁵ *Попов А.* Историко-литературный обзор древнерусских полемических сочинений против латинян (XI–XV в.). – М., 1875. – С. 188.

²⁶ Пор.: *Алексеев М. П.* Словари иностранных языков в русских азбуковниках XVII века: Исследование, тексты и комментарии. – Л., 1968. – С. 27. Див.: *Истрин В.* Откровение Мефодия Патарского и апокрифические видения Даниила: Исследование и тексты. – М., 1897.

²⁷ *Zajaczkowski A.* Związki językowe połowiecko-słowiańskie. – Wrocław, 1949 [= Prace Wrocławskiego Towarzystwa Naukowego. – Seria A. – N 34]; Повесть временных лет. – М.; Л., 1950. – Ч. 2: Приложения / Статьи и коммент. Д. С. Лихачева. – С. 245.

слів *sari* “жовтий, блідий, палевий”, “*sarg, saryg*”²⁸. Це викликало свого часу досить різку дискусію²⁹.

У Середній Азії над рікою Чу є країна *Sary*. Від неї також виводили етнонім сарацени – мовляв, це мало значити “ми з країни *Sari*”³⁰.

Врешті вже від багатьох століть вирінає етимологія, яка ґрунтується на Старому Заповіті. У Книзі Буття говориться про жінку Аврама *Sary* (Бут. 11:29–31; 12:5, 11–20; 16: 1–3, 5–6; 17: 15, 17, 19, 21 і далі). *Sara* дала Аврамові як наложницю єгиптянку-невільницю *Agar* (*Harar*) (Бут. 16:1–6, 14–16; 21:9, 13–17; 25:12). В *Agar* народився син *Izmael*. Відповідно до цієї розповіді назви *агаряни*, *ізмаїльтяни* почали вживати як ідентичні з етнонімом сарацени. Такий потрійний етнонім вживався у візантійській та латинській літературах³¹ і перейшов до руської, наприклад, до “Повісті временних літ” у пізньому Никоновському літописі під 990 р.: “агаряны еже измаилте не глаголются и срацины, яко от Сарры наречени от свободные, яко Агарь раба бяше Сарре”³². Або під цитованим вже вище 1096 р., що “срацины от Измаила творятся сарыны”³³. У “Кормчій XIV титулів” (Єфремівський список XI–XII ст.): “О род\ саражиньст\ рекьша огарин\хъ”, “О агаряньхъ иже измалите гл[агол]ются”, “срацины же наричють яко о[т] сары наречены”³⁴. Етноніми *агаряни* та *ізмаїльтяни* як синонім слова *сарацени* вживався у руській літературі часто³⁵.

Без сумніву, опиратися на ланцюжку *Sara–Agar–Izmael*, оголошуючи його “біблійною традицією”, при дослідженні етимології наївно, але такі спроби, навіть у відносно недавній час, робилися³⁶. Вони не отримали серйозної наукової підтримки.

Була ще спроба виводити етнонім “сарацени” від назви міста *Surozh*, яка у східних авторів звучала *Surak*, що мало дати з “невеликою помилкою” слово *сарацени*³⁷. Така думка не здобула прихильників.

²⁸ *Grönbech K.* Kumanisches Wörterbuch. Türkischer Wortindex zu Codex Cumanicus. – Kopenhagen, 1942. – S. 215. – (Monumenta Linguarum Asiae Majoris. – Subsidia. – Vol. 1).

²⁹ *Pelliot P.* Tängrim > tarim // T’oung Pao ou archives concernant l’histoire, les langues, la géographie et l’ethnographie del’ Asiae Orientale. – Leiden, 1944. – Vol. 37. – P. 173.

³⁰ *Szyszman Sz.* Zamek najeziorny w Trokach i jego obrońcy // Pamiętnik Wileński. – Londyn: Polska Fundacja Kulturalna, 1972. – S. 388 (з покликанням на В. Баргольда).

³¹ *Васильевский В. Г.* Введение в Житие св. Стефана Сурожского // *Васильевский В. Г.* Труды. – Петроград, 1915. – Т. 3. – С. ССХV. Пор. автор початку XIV ст.: *Jakobus de Acqui.* Chronicon Imaginis Mundi / Ed. Avogadro // Monumenta Historiae Patriae. – Torino, 1848. – Т. 5, Scriptores. – Col. 1459 sq.

³² Повесть временных лет. – Ч. 2. – С. 345.

³³ Там само. – Ч. 1. – С. 152.

³⁴ *Бенешевич В. Н.* Древнеславянская кормчая... – С. 61, 701.

³⁵ Повесть временных лет. – Ч. 1. – С. 19; Ч. 2. – С. 245; *Лавров П.* Кирило та Методій в давньослов’янському письменстві (розвідка). – К., 1928. – С. 107, 251; *Бенешевич В. Н.* Древнеславянская кормчая... – С. 61, 701; *Ястребов Н. В.* Сборник источников для истории жизни и деятельности Кирилла и Мефодия. – СПб., 1911. – С. 6.

³⁶ *Григорьев А. Р.* Официальный язык Золотой Орды XIII–XIV вв. // Тюркологический сборник 1977. – М., 1981. – С. 83.

³⁷ *Смирнов М.* Судьба Червонной или Галицкой Руси до соединения ее с Польшею (1387). – СПб., 1860. – С. 129.

Підсумовуючи те, що було зроблено в ділянці вивчення етимології етноніма сарацени, можна твердити, що найімовірнішим і перевіреним на джерельному матеріалі виглядає пояснення походження слова від арабського *šark* “схід”. Певний інтерес може викликати спроба виводити етнонім від назви країни *Sagu* в Азії, а також від тюркського *sarı* “жовтий”. Етимологія, побудована на біблійній генеалогічній схемі, викликає лише історичний інтерес – вона є проявом т. зв. народної етимології.

Необхідно згадати, що на Русі, очевидно (хоча це не підтверджується безпосередньо руськими джерелами), поширювалася також скандинавська назва сараценів – етносу та землі сараценів як географічної території. Це було пов’язане з тим, що прошарок скандинавів (варягів, у західній традиції – вікінгів) був значним, охоплюючи верхівку суспільства, а також з тим, що варяги разом з русами спільно захищали Візантію та здійснювали воєнні походи на Схід – в Середню Азію, в Месопотамію, тобто у країни, заселені, за уявленнями X–XII ст., сараценами.

У скандинавських мовах – шведській, ісландській, данській – у різножанровій літературі й рунічних написах *serkir* – це сарацени, *Serkland* (*Saerklant*, *Saerkland*, *Serklat*, *Sirklat*, *Sirklant* і т. п.) – це Країна сараценів. *Serkland in mikla* – це Велика країна сараценів³⁸. На сході, на землях Країни сараценів, був розташований Хорезм (*Karum*)³⁹, а Серкланд ідентифікувався з “третьою” Індією чи просто з Індією⁴⁰. З погляду етимології, *serkir*, *Serkland* виводиться з арабського *šark* “схід” так, як слово сарацени з різними фонетичними модифікаціями у латинській, грецькій, південно- та східнослов’янських мовах.

Уже згадувалося, що як синоніми етноніма сарацени в цих мовах (крім скандинавських) функціонували також етноніми агаряни (гагаряни) та ізмаїльтяни.

Інтерпретації семантики львівських сараценів. Двадцять авторів, які висловлювалися самостійно або повторюючи вже сказане їхніми попередниками, очевидно, не вичерпують всієї існуючої літератури питання за майже три століття. Але такий огляд, по-перше, свідчить про наукову популярність проблематики, а по-друге, є для неї репрезентативним. Пошуки відповіді на питання, хто ж таки ці сарацени, в чому полягала (або й не полягала) їхня відмінність від інших східних народів, почалися ще в першій половині – середині XIX ст.

³⁸ *Васильевский В. Г.* Варяго-русская и варяго-английская дружина в Константинополе XI и XII веков // *Васильевский В. Г.* Труды. – СПб., 1908. – Т. 1. – С. 260, 261; *Pritsak O.* The Origin of Rus’. – Cambridge, Mass., 1981. – Vol. 1: Old Scandinavian Sources other than the Sagas. – P. 244, 287, 288, 297, 300, 353 й далі (за покажчиком); *Прицак О.* Походження Русі. – К., 2003. – Т. 2: Стародавні скандинавські саги і стара Скандинавія. – С. 352, 393, 394, 399, 400, 431 та інші (за покажчиком). (Київська бібліотека давнього українського письменства. Студії. – Т. 3).

³⁹ *Pritsak O.* The Origin of Rus’. – P. 360, 382, 443.

⁴⁰ *Ibidem.* – P. 510; *Прицак О.* Походження Русі. – С. 363, 429.

І. Ходиніцький (1829), історик церкви та краєзнавець, вважав, що сарацени – це турки або татари. За Ю.-Б. Зіморовичем він твердив, що в місті була вул. Сараценська⁴¹.

Д. Зубрицький (1844–1845), видатний історик, кілька разів міняв свою етнічну інтерпретацію. У нього сарацени – татари, але не турки. Він заперечував існування вул. Сараценської (вважаючи, що це вул. Сербська)⁴². Він не був послідовним, тому також твердив, що сарацени це сурожани, італійці-генуезці, що мали колонії над Азовським морем і в Криму, а Азовське море в руських джерелах звалось “Сурозьким”⁴³. Незабаром Д. Зубрицький ще раз поміняв свою думку – сарацени в нього “невідомо, хто вони такі”⁴⁴.

Ф. Сярчинський (1857), історик-краєзнавець, ідентифікував сараценів у Львові як циган⁴⁵. Тут варто згадати, що В. Рудлицький (1819), краєзнавець і статистик, виводив циган Поділля від сараценів⁴⁶.

М. Смирнов (1861), історик, заперечив, що це турки. Він висловив припущення, що це були сурожани, виходячи навіть з етимологічних міркувань – Сурож у східних авторів Сурак, що й дало назву “сарацени” (про цю етимологію вже згадувалося вище). Підміняючи етнонім сарацени, М. Смирнов дійшов до твердження, що сарацени під іменем сурожан були у Львові, Володимирі й Луцьку⁴⁷.

І. Шараневич (1863), видатний історик, ставив знак рівності між сараценами і “арабами-купцями, що прибували зі Сходу”, та одночасно вважав їх татарами⁴⁸.

І. Вагилевич (1872), історик, полемізував з Д. Зубрицьким, заперечуючи, що сарацени це сурожани. Він покликався на думку караїмського газзана в Галичі А. Леоновича, що сарацени, “найімовірніше, це жиди-караїми, які мешкають в Криму”. І. Вагилевич подав легенду, що сарацени мали свій цвинтар

⁴¹ *Chodyncki J.* Historia stołecznego Królestw Galicji i Lodomerii miasta Lwowa od założenia jego do czasów teraźniejszych. – Lwów, 1829. – S. 27, 32, 305. Ще було т. зв. нове видання з датою 1865 р. – це була публікація 1829 р. із заново надрукованою титульною сторінкою.

⁴² *Zubrycki D.* Kronika miasta Lwowa. – Lwów, 1844. – S. 11. Укр. пер.: *Зубрицький Д.* Хроніка міста Львова / Пер. І. Сварник. – 2-е вид., випр. і доп. – Львів, 2006. (Львівські історичні пам’ятки. – Т. 3); 1-е вид. – Львів, 2002.

⁴³ *Zubrycki D.* Kronika miasta Lwowa. – S. 103.

⁴⁴ *Зубрицький Д.* Критико-историческая повесть временных лет Червоной или Галицкой Руси / Пер. с польского. – М., 1845. – С. 39 (другої пагінації).

⁴⁵ *Siarczyński F.* Galicja, jej ziemie, płody i ludy // Dodatek tygodniowy przy Gazecie Lwowskiej. – Lwów, 1857. – N 48. – S. 196.

⁴⁶ *Рудлицький В.* Топографическое и статистическое описание Подольской губернии, сочиненное 1819 года // *Земський Ю. С., Дячок В. В.* Описи Подільської губернії (1800 та 1819 рр.). – Хмельницький, 2005. – С. 7.

⁴⁷ *Смирнов М.* Судьбы Червоной или Галицкой Руси до соединения ее с Польшею (1837). – СПб., 1860. – С. 128–129. Укр. пер.: *Смирнов М.* Доля Галицької Русі. – Тернопіль, 1886. – С. 50–51 (про сараценів). (Руська історична бібліотека. – Т. 5).

⁴⁸ *Шараневич І.* Історія Галицько-Володимирської Русі від найдавніших времен до року 1453. На підставі жерел. – Львів, 1863. – С. 145, 179.

на горі Шемберка (пізніше Вороновських, ще пізніше в межах Цитаделі)⁴⁹. Гіпотезу А. Леоновича – І. Вагилевича прийняло багато пізніших авторів (вже не як гіпотезу, а як факт), і вона існує до нашого часу.

С. Кунаевич (1874, 1878), історик-краєзнавець, йде слідами І. Вагилевича, підтримуючи думку А. Леоновича про жидів-караїмів, а також (за І. Вагилевичем), що їхній цвинтар був на горі Вороновських (Вороновських)⁵⁰.

В. А. Мацейовський (1878), історик та літературознавець, зве сараценів караїмами⁵¹.

Н. Соколов (1882), історик, повертається до згадок Ю.-Б. Зіморовича про сараценів, заперечує Д. Зубрицького, що це татари, і твердить, що йдеться про караїмів⁵².

І. Житецький (1884), етнограф, викладаючи історіографію (І. Ходиніцький, М. Смирнов, І. Шараневич), приходять до висновку, що “важко визначити, який із східних народів треба розуміти під цим іменем”, але одночасно плутає їх із сурожанами. Він вважає, що відомості про сараценів-сурожан в історичних джерелах зникають після XIV ст.⁵³

О. Чоловський (1891, 1896, 1910, 1915), відомий історик, спершу вважав, що ще не розв’язано питання, чи сарацени були караїмами, чи сурожанами⁵⁴. Пізніше писав, що це були караїми⁵⁵ і цю думку зберігав певний час⁵⁶. Врешті підкреслював, що досі не вирішено, чи це були арабські купці, чи караїми з Криму⁵⁷.

Й. Каро (1894), історик, полемізуючи з думками Д. Зубрицького, відкидає думку, що сарацени це татари, і знову твердить, що це караїми, вважаючи, що про це є у Ю.-Б. Зіморовича⁵⁸.

⁴⁹ *Wagilewicz J.* [Komentarz] // AGZ. – Т. 3. – S. 14.

⁵⁰ *Kunasiwicz S.* Przechadzki archeologiczne po Lwowie. – Lwów, 1874. – Zesz. 1. – S. 28, 36, 122; *idem.* Wilda przewodnik po Lwowie z zarysem historii miasta Lwowa. – Lwów, 1878. – S. 15.

⁵¹ *Maciejowski W.* Żydzi w Polsce, na Rusi i Litwie czyli opowieść historyczna o przybyciu do pomienionych krajów dziatwy Izraela i o powodzeniu jej tanże w przestworze VIII – XVIII wieku, którą jako czwarty dodatek do historii prawodawstw słowiańskich drukiem Waclaw Aleksander Maciejowski. – Warszawa, 1878. – S. 35.

⁵² *Sokolow N.* Sinat-Olam. – Warschau, 1882. – S. 62. Подаю за Й. Каро (див. дальшу виноску, с. 3).

⁵³ *Житецкий И.* Смена народностей в Южной России (Историко-этнографические заметки) // Киевская старина. – К., 1884. – Т. 10. – Ноябрь. – С. 414–415.

⁵⁴ *Czolowski A.* Lwów za ruskich czasów. – Lwów, 1891. – S. 31 (odbitka z “Kwartalnika Historycznego”).

⁵⁵ *Idem.* Obraz dziejowy Lwowa // Miasto Lwów w okresie samorządu 1870–1895. – Lwów, 1896. – S. IV.

⁵⁶ *Idem.* Wysoki Zamek. – Lwów, 1910. – S. 15. (Biblioteka Lwowska. – Т. 9–10).

⁵⁷ *Чоловский А.* Львов во времена русского владычества. – Петроград, 1915. – С. 61.

⁵⁸ *Caro J.* Geschichte der Juden in Lemberg von den ältesten Zeiten bis zur Teilung Polens im Jahre 1792 aus Chroniken und archivalistischen Quellen. – Krakau, 1894. – S. 2–3.

О. Верзілов (1898), історик, був переконаний, що у Львові була вул. Сараценська⁵⁹.

К. Гек (1899), історик, археограф, коментуючи видання Ю.-Б. Зіморовича “Потрійний Львів”, ставив знак рівності між татарами, скіфами і сараценами⁶⁰.

О. Бальцер (1909), відомий історик права, зробив необґрунтовану кон’єктуру в тексті привілею короля Казимира III 1356 р., пропонуючи пропустити кому між словами *Saracenoꝝum* і *Thartarogum*, щоб “вважати татарів як докладніше пояснення слова сараценів”. Аргументуючи свою кон’єктуру, О. Бальцер твердив, що в пізніших королівських грамотах назви “татари” не було (насправді це не так – О. Бальцер дав помилкове пояснення). О. Бальцер відкидав твердження Д. Зубрицького та І. Вагилевича, що під сараценами треба розуміти генуезців або караїмів, як такі, що не витримують критики⁶¹.

Б. Януш (1924), історик та археолог, інтерпретував, що сарацени – це караїми, які прийшли з вірменами і татарами з Татарської землі спершу до Галича⁶².

М. А. Галеві (1957), історик, писав, що караїзм деколи вважали сараценською релігією, бо її караїми, як частина хвалісів, принесли з Вавилонії (Персії)⁶³. Ця оригінальна думка не прийнялася.

С. Шишман (1972, 1980), історик та релігієзнавець, висунув ще оригінальнішу теорію. Признаючи, що сарацени – це спершу араби, а пізніше мусульмани і взагалі вороги християнства, він використав етимологію від слова *sage* – в тюркських мовах “білий”, “блідий”, “ясний”, “жовтий”, “половий” – для виведення слова “половці” (кумани, латин. *Flavi* й т. п.). Таким чином він пояснював, що сарацени – це кумани, які ще в Хозарській державі сповідували Старий Заповіт, отже, стали караїмами. Львівські сарацени – це у С. Шишмана колишні половці, які стали караїмами. Позитивне те, що цей автор залучив до дослідження проблеми відомості про сараценів в Угорщині XIII ст.⁶⁴.

Я. Дашкевич (1994, 2003, 2008), історик, сходознавець, вважає, що хто такі сарацени, не з’ясовано, але в кожному випадку – це нехристиянські народи⁶⁵,

⁵⁹ *Верзілов А. В.* Очерки торговли Южной Руси с 1480–1569 (По изданным и неизданным актам) // Земский сборник Черниговской губернии. – Чернигов, 1898. – № 1. – С. 59.

⁶⁰ *Zimorowicz J. B.* Pisma do dziejów Lwowa... – S. 415.

⁶¹ *Balzer O.* Sądownictwo ormiańskie w średniowiecznym Lwowie. – Lwów, 1909. – S. 6. (Studia nad historią prawa polskiego. – Т. 4. – Zesz. 1).

⁶² *Карпович В. [Януш Б.]* Старий Львів. І. Княжа доба (XIII–XIV вв.) // *Стара Україна*. – Львів, 1924. – Ч. 1. – С. 7.

⁶³ *Halevy M. A.* Do zagadnienia Chazarów i Chwalisów w XIII wieku // *Biuletyn Żydowskiego Instytutu Historycznego*. – Warszawa, 1957. – Nr 21. – Styczeń-marzec. – S. 95.

⁶⁴ *Szyszman Szymon.* Zamek najeziorny... – S. 387–391; *idem.* Le karaisme. Ses doctrines et son histoire. – Lausanne, 1980. – P. 82–85, 229–230.

⁶⁵ *Дашкевич Я.* Русь і Сирія: взаємозв’язки VIII–XIV століть // *Записки Наукового товариства імені Шевченка*. – Львів, 1994. – Т. 228: Праці історично-філософської секції. – С. 10.

арабські купці, татари і турки – після поширення семантичного поля⁶⁶, а також бісурмени, етнічний склад яких неясний⁶⁷.

І. Мицько (2002), історик, коментуючи український переклад “Потрійного Львова” Ю.-Б. Зіморевича, уточнює, що сарацени – це мусульмани⁶⁸.

М. Капраль (2002, 2006), історик, спростовує помилку Ю.-Б. Зіморевича, що назва вул. Зарванської походить від сараценів, та іде за Я. Дашкевичем, що сарацени – це нехристиянські народи, не сурожани⁶⁹.

І. Вовк (2006), історик, дотримується старої думки, що “сарацени – це, найправдоподібніше, караїми”⁷⁰.

Перелік авторів та їхніх праць, в яких є спроби висвітлити етнічну історію львівських караїмів, можна продовжити, однак це не міняє загальної картини.

Семантичний спектр дуже багатий. Бо сараценів вважали італійцями-сурожанами, караїмами, половцями, які стали караїмами, арабами, турками, циганами. Питання вважали невирішеним – сарацени просто східний, нехристиянський народ. Історики заперечували одну ідентифікацію, щоб пропонувати свою. Часом виникала досить гостра дискусія – з іншого боку була й нерішучість авторів.

Як на сьогодні, здається, ясно, що виникло якесь рівняння з багатьма невідомими. Коментарям, часом дуже однозначним і рішучим, можна протиставити, що етнонім вживався в прямому і переносному значенні, що його семантика мінялася залежно від конкретної ситуації, могла поширюватися або звужуватися. Деяким дослідникам можна закинути обмеженість джерельної бази (використання одного-двох привілеїв для міста), некритичне ставлення до єдиного нарративного джерела – Ю.-Б. Зіморевича.

Треба, очевидно, відмовитися від ілюзії, що сараценами могли називати немусульманські народи. Конфесійний бар’єр був непорушним. Таким чином, відповідають італійці-сурожани, караїми, половці, які мали стати караїмами (половці, що тікали перед татарами, християнізувалися), цигани.

Львів та взагалі Русь-Україна були в пізньому середньовіччі тими місцями, на яких з різних причин (торгівля, втеча, пошук відносно спокійних і впорядкованих для поселення територій, можливість зберігати свою етноконфесійну спільноту) мігрували східні народи, також і ті, що сповідували іслам.

Україна була на Великому кордоні двох цивілізацій і двох культур – Європи і Азії, тому пізніше звернемо увагу на цей ширший, по суті, міжконтинентальний фон.

⁶⁶ Його ж. Сарацени у Львові. – С. 63.

⁶⁷ Його ж. Іслам в Україні: Львівські сарацени. – С. 415.

⁶⁸ Мицько І. Науковий коментар // Зіморевич Б. Потрійний Львів. – С. 190.

⁶⁹ Капраль М. Науковий коментар // Зубрицький М. Хроніка міста Львова. – С. 449, 459.

⁷⁰ Вовк І. Княжий Львів. Забуті овиди. Львів (1256–2006) // Церква і суспільство: Статті й матеріали. – Львів, 2006. – С. 17.

Пейоративність семантики. У тому, що сараценів – у найпоширенішому значенні цього слова (мусульмани, а зокрема араби) – ненавиділи як ворогів християнства та західних і східних християнських держав, не було нічого дивного. Це відбилося не лише у вигляді трактатів або просто висловлювань, скерованих проти магометанства та магометанських народів – бо “Мохаммедъ... бреше”⁷¹, але й на семантиці слова сарацени та його синонімів. Спостерігається пейоративність, тобто негативне тлумачення слова для того, щоб у мовленні чи в писемній фіксації відповідного висловлювання слухач або читач зразу ж сприйняв, що йдеться про щось погане, осоружне, а саме слово отримувало ледве чи не лайливий відтінок.

З такого погляду слова срачинъ, срацинъ, срацининъ, срацинська в\ра і т. п., наприклад у житійній літературі, присвяченій св. Кирилові⁷², у “Слові святого Феодосія, ігумена Печерського монастиря”⁷³, у “Кормчій XIV титулів”⁷⁴, у “Сказанні про срацинську віру... латинянина Ріклада”⁷⁵, у “Лаврентіївському літописі” під 1096 р.⁷⁶ та в інших творах розуміли як похідні від назви певної частини тіла людини, зрештою також названої у руській літературі⁷⁷.

Також, складаючи генеалогію сараценів, не забували підкреслювати таких синонімів як огаряни (лат. *Magaritanes*)⁷⁸ та ізмаїлтяни⁷⁹. Агар, як вже згадува-

⁷¹ Лавров П. Кирило та Методій в давньослов'янському письменстві. – С. 269.

⁷² Там само. – С. 107, 251, 277, 279, 280.

⁷³ Попов А. Историко-литературный обзор древнерусских полемических сочинений... – С. 78, 188.

⁷⁴ Бенешевич В. Н. Древнеславянская кормчая... – С. 701.

⁷⁵ Пор.: Алексеев М. П. Словари иностранных языков в русских азбуковниках XVII века. – С. 23.

⁷⁶ Повесть временных лет. – Ч. 1. – С. 152.

⁷⁷ Успенский сборник XII–XIII вв. / Издание подгот. О. А. Князевская, В. Г. Демьянов, М. В. Ляпон. – М., 1971. – С. 79. У цьому ж збірнику також срацин (с. 204), срацинъсти (с. 201).

⁷⁸ Повесть временных лет. – Ч. 1. – С. 19 (Лаврентіївський літопис під 866 р., огаряны); Там само. – Ч. 2. – С. 345 (Никонівський літопис під 990 р., агаряны). Пор.: Лихачев Д. С. Комментарии // Повесть временных лет. – Ч. 2. – С. 245; Лавров П. Кирило та Методій в давньослов'янському письменстві. – С. 107, 251; Бенешевич В. Н. Древнерусская кормчая... – С. 61, 701; Попов А. Историко-литературный обзор древнерусских полемических сочинений... – С. 188. Пор. також: Фасмер М. Этимологический словарь русского языка. – М., 1986. – Т. 1. – С. 60; Словарь русского языка XI–XVII вв. – М., 1975. – Вып. 1 (А–Б) / Гл. ред. С. Г. Бархударов. – С. 20; Словник української мови XVI – першої половини XVII ст. / Відп. ред. Д. Гринчишин. – Львів, 1994. – С. 71–72; Lunt H. G. [Rev.:] Slovar' russkogo jazyka XI–XVII vv. – Moskva, 1975. – Выр. 1–2 // Language. – Rochester, NY. – 1976. – Vol. 52. – No. 3. – P. 714.

⁷⁹ Повесть временных лет. – Ч. 2. – С. 345 (Никонівський літопис під 990 р.). Пор.: Лихачев Д. С. Комментарии // Повесть временных лет. – Ч. 2. – С. 245; Симоны П. К. Памятники старинной русской лексикографии по рукописям X–XVII столетий. I–III // Известия Отделения русского языка и словесности Императорской академии наук. – СПб., 1908. – Т. 13. – Кн. 1. – С. 186 (твір “Толкование языка половецкого”); Бенешевич В. Н. Древнеславянская кормчая... – С. 705. Пор. також: Фасмер М. Этимологический словарь русского языка. – М., 1986. – Т. 2. – С. 122.

лося, була наложницею – за Старим Заповітом – Аврама, від якого народила сина Ізмаїла. Отже, виходило, що сарацини – нащадки рабині-наложниці та її сина з неправого ложа. Для більшої пікантності ще й твердили про інцест, статеві відносини між матір'ю і сином, тобто між Агар та Ізмаїлом⁸⁰.

Сарацинів ще у XVII ст. вважали якимсь найгіршим народом. У 1657 р. імператор Фердинанд III в листі до Богдана Хмельницького погрожував гетьманові, що за союз зі Швецією розглядатиме українську націю як “ворожу цілому католицизмові римському та небезпечнішу від турків і сарацинів”⁸¹. Слово сарацин далі ледве чи не вважалося лайливим.

У вишукуванні пейоративної семантики руська (староукраїнська) література пішла слідами візантійської, в якій також спостерігалися аналогічні прояви⁸².

Сарацини між Сходом і Заходом. Сарацини як народ та держава, ще в античні часи відомі в прикордонні римської провінції або краю Arabia felix, чи не вперше були згадані – як об’єкт наукового дослідження – у Плінія. Прийнявши віру Магомета, почали завойовувати – підкорили Арабію, Єгипет, велику частину Азії та Африки, Іспанію, Крит, Сицилію, Сардинію, частину середньої Італії. Утворили імперію Каліфату, з якої виникли Турецька імперія і Перська держава. Назва сарацинів збереглася у французькій (*les Sarrasins*), іспанській (*los Saracenos* – *los Moros*, тобто маври) мовах⁸³. Все це за уявленнями XVII ст.

На початку хрестових походів (XI ст.) автори західних хронік та інші джерела називали кочовиків арабами, а решту мусульманського населення – сарацинами⁸⁴.

У XVI ст. в західній науці посилюється інтерес до історії сарацинів – виходить ціла низка праць, у яких сарацинів уважають попередниками турків⁸⁵.

⁸⁰ *Тихонравов Н. С.* Памятники отреченной русской литературы. – М., 1863. – Т. 2. – С. 447. (Приложение к сочинению Отреченные книги древней России). З “Ізмарагду” XVI ст.

⁸¹ Подаю за: *Я[ковлів] А.* Давнина й сучасність // Тризуб. – Париж, 1935. – 28 квітня. – Ч. 17–18 (471–472). – С. 5.

⁸² *Christides V.* The Names ‘*Aráβες Σαρακηνοί etc. and Their False Byzantine Etymologies* // *Byzantinische Zeitschrift*. – München, 1972. – Vol. 65. – P. 329–333.

⁸³ *Baudrand M. A.* *Geographia ordine literarum disposita*. – Parisiis, 1681. – Т. 2. – P. 201. Пор. також цитовану вище працю: *Graf D. F.* The Saracens and the Defence of the Arabian Frontier; *Rotter E.* Abendland und Sarazenen. Das okzidentale Araberbild und seine Entstehung im Frühmittelalter [= Studien zur Sprache, Geschichte und Kultur des islamischen Orients. – Bd. 11]. – Berlin; New York, 1986.

⁸⁴ *Simon R.* Symbiosis of Nomads and Sedentaries on the Character of the Middle Eastern Civilization // *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*. – Budapest, 1981. – Т. 35. – Fasc. 2–3. – P. 236. Пор. також: *Заборов М. А.* История крестовых походов в документах и материалах. – М., 1977.

⁸⁵ Напр.: *Historia de Saracenorum vel Turcarum origine...* – Basileae, 1564; *Sylburgius F.* *Saracenicæ seu Maometicæ per varios auctores cum notæ.* – Francofurti, 1591–1596; *Carionus Coelius A.* *Saracenicæ historiae libri III in quibus Turcarum origines...* – Francofurti, 1596; *Acta Mechemethi I Saracenorum principis. Genealogia successorum ejus usque ad Mechemethi*

Візантія протягом багатьох десятиріч, від 782 р. починаючи, вела війну – зі змінним результатом – із сараценами. Це відбилося не лише у візантійських хроніках, але також у житійній літературі, яка в перекладах із середньогрецької мови візантійського періоду поширювалася в Русі. Сарацени на південному узбережжі Чорного моря з'явилися у 797 р. Візантійська література зі згадками про сараценів дуже багата, і тут немає потреби її розглядати. Сараценів звать також агарянами та ізмаїлтянами, вживають також етнонім араби. Так, для прикладу, в “Житті св. Георгія Амастрідського”, отже, святого з південного узбережжя Чорного моря, агарянів характеризують як дуже жорстких⁸⁶, а на службі імператора Льва були араби, що схопили св. Стефана Сурожського й привезли його до Константинополя⁸⁷.

Видатний візантолог В. Васильєвський вважав сараценів арабами, а після XIII ст. татарами⁸⁸.

Інший центр християнства – західного, латинського – *Рим* підтримував зв'язки з сараценами – це вже в розумінні Монгольської імперії. Папа Григорій IX надав домініканцям, що вирушали до сараценських та поганських земель, право сповідати католиків з цих країв і звільняти їх від церковних покарань (1233)⁸⁹. Коли змінилися історичні обставини, з Риму писали до Польщі, що в битві під Варною 1444 р. були, як воююча сторона, турки і поруч з ними сарацени⁹⁰. У сфальшованому листі кардинала Джордана Орсіні нібито до польського короля Володислава II Ягайла з кінця XV ст. з рекомендацією паломників зі Святої Землі, що йдуть до короля з реліквіями, говориться про володаря арабів та сараценів, які полонили паломників⁹¹.

Документальні свідчення про сараценів у *Криму* і в Північному Причорномор'ї походять, починаючи з кінця XIII ст., з матеріалів генуезьких та венеційських колоній.

У Кафі в кінці XIII – середині XV ст. згадуються сарацени – мешканці міста, що мали окремі будинки. Одночасно ж згадуються мусульмани, турки і татари, а навіть язичники (це кінець XIII – кінець XIV ст.)⁹². З іншого боку,

them III... – Francofurti, 1597; Epistolarum Turcinarum variorum ad diversorum authorum libri V, in quibus epistolae... iam indo á primordio regni Saraceni et Turcici ad haec nostra tempora leguntur... – Francofurti ad Moenum, 1598.

⁸⁶ Житие св. Георгия Амастридского // *Васильевский В. Г. Труды.* – Т. 3. – С. 38.

⁸⁷ Краткое Житие св. Стефана Сурожского (По халкинской рукописи № 75) // *Васильевский В. Г. Труды.* – Т. 3. – С. 75.

⁸⁸ *Васильевский В. Г. Введение в Житие св. Георгия Амастридского // Васильевский В. Г. Труды.* – Т. 3. – С. XXXIV–CXV; *його ж. Введение в Житие св. Стефана Сурожского.* – Т. 3. – С. CCXV.

⁸⁹ ЦДІАЛ. – Ф. 131. – Стр. 1.

⁹⁰ Codex epistolaris saeculi decimi quinti. – Kraków, 1891. – Т. 2 / Coll. A. Lewicki. – S. 454. (Wydawnictwo Komisji Historycznej Akademii Umiejętności w Krakowie. – Nr. 46). Відомості в листі дуже плутані.

⁹¹ Ibidem. – S. 473.

⁹² *Brătianu G. I. Actes des notaries génois de Péra et de Caffa de la fin du treizième siècle (1281–1290).* – Bucarest, 1927: сарацени – с. 203, мусульмани – с. 279–280 (із Синопу), 298–

у Кафі добре орієнтувалися в тому, що сарацени були в татарській частині Криму (в Солхаті), на південному узбережжі Чорного моря (у Синопі), в Лівані (Алеппо), Іспанії.

Відомості про сараценів у середині XV ст. в Кафі та інших генуезьких колоніях Північного Причорномор'я фіксує статут, затверджений у Генуї 1449 р. В колоніях брали окремі податки з сараценів, зокрема тих, які прибували з кораблями. Сараценам не дозволяли розвантажуватися в порту, хіба що вони зберігали свої товари у когось із мешканців Кафи. Сараценів мешкало в Кафі багато (на цьому наголошується у статуті). Вони переважно страшні вороги християнства, тому їм заборонялося зберігати вдома зброю. Був окремий писар для сараценської мови. Крім цього, в статуті згадуються татари (в розумінні підданих татарського хана) і турки-купці, що приїздили кораблями⁹³.

Етнос сараценів намагалися розкрити, в основному, на матеріалі статуту 1449 р. Публікатор статуту, відомий дослідник українського Причорномор'я В. Юргевич, вважав, що “назва сарацени означала віросповідання і відповідала назві «магометани»”, а “під назвою сараценської мови не можна розуміти якесь єдине східне наріччя, але взагалі східні мови” різних магометан⁹⁴.

За інтерпретацією історика Криму В. Смирнова, сарацени у статуті – це не татари і не турки, а “інші мусульмани”⁹⁵.

Історик культури А. Якобсон твердив, що генуезці Кафи під іменем сараценів об'єднували східні народності⁹⁶.

У Сурожі (Судаку) у 1334 р. згадується монах Йоаннікій Арап⁹⁷.

299, 288–289 (зі Солхату). (Académie Roumaine. Études et recherches. – Vol. 2); *Balard M.* Gênes et l'Outre-mer. – Paris; La Haye, 1973. – Т. 1; Les actes de Caffa du notaire Lamberto di Sambuceto 1281–1290. – Paris; La Haye, 1978: сарацени – с. 87–88, 186 (зі Синопу), 203, 209 (в Галєбі-Алеппо), 279–280, 298–299; мусульмани – с. 203, 193 (зі Солхату), 288–289; турки і татари за покажчиком; поганин (язичник) – с. 203. (Documents et recherches sur l'économie des pays Byzantins, Islamiques et Slaves et leur relation commerciales au Moyen Age. – Vol. 12). М. Баляр частково повторює у вигляді реєстрів документи, що раніше були опубліковані Г. І. Бретіану. *Airaldi G.* Note sulla cancellaria di Caffa nel secolo XIV // *Airaldi G.* Studi e documenti su Genova e Oltremare. – Genova, 1974: сарацен (з Іспанії) – с. 33, 40. (Collanea storica di fonti e studi. – Vol. 19).

⁹³ Юргевич В. Устав для генуезских колоний в Черном море, изданный в Генуе в 1449 году // Записки Одесского общества истории и древностей. – Одесса, 1863. – Т. 5 (сарацени – С. 637, 669, 670, 688, 695, 711, 814, татари – С. 739, турки – С. 814).

⁹⁴ Там само. – С. 823, 824.

⁹⁵ Смирнов В. Д. Крымское ханство под верховенством Оттоманской Порты до начала XVIII в. – СПб., 1887. – С. 45.

⁹⁶ Якобсон А. Л. Средневековый Крым: Очерки истории и истории материальной культуры. – М.; Л., 1964. – С. 171.

⁹⁷ Антонин, архим. Заметки XII–XV века, относящиеся к Крымскому городу Сугдее (Судаку), приписанные на греческом синаксаре // Записки Одесского общества истории и древностей. – Одесса, 1863. – Т. 5. – С. 617.

У Солхаті мусульманин задокументований у 1290 р.⁹⁸, а у 1380 р. переговори з генуезцями вів “пан Солхату” (золотоординський намісник) Іліас Бег, якого в генуезьких джерелах звать “сараценом із Солхату”⁹⁹.

Тана була основною венеційською колонією на Азовському морі, тому про сараценів говориться в документах, які складали у Венеції. В таємній інструкції 1394 р. для консулів Тани і капітанів кораблів, що ходили до Романії (край на західному узбережжі Чорного моря), є згадки про сараценів¹⁰⁰. Сарацени часто згадуються в нотаріальних актах, складених у Тані в 1408 р.¹⁰¹. Венеційський купець і дипломат Дж. Барбаро у духовництвах, складених у Тані 1492 і 1493 рр., звільняв від рабства свого слугу сарацена¹⁰².

Врешті сарацен з Монкастро (Білгород) потрапив до нотаріальних актів у Кілії 1360–1361 рр.¹⁰³. Історик М. Баляр припускав, що цей сарацен – татарин, бо його слова перекладали з *lingua somanescha*¹⁰⁴.

До всіх цих фрагментарних відомостей можна додати, що архієпископ Йоан де Галоніфонтібус у 1404 р. писав про сараценів у Великій Татарії¹⁰⁵. В Криму існувала категорія населення, яку звали “сараценами готськими” (*Saraceni Gotici*; Готією звали цілий Крим)¹⁰⁶.

Свої пропозиції щодо семантики етноніма “сарацени” висловив свого часу Ш. Верлінден¹⁰⁷, відомий дослідник історії рабства, також у Причорномор’ї.

Якщо дотримуватися думки, що кримські сарацени мігрували на західноукраїнські землі (бо були й інші мігранти з Криму, наприклад, вірмени, караїми), то навіть поверховий погляд на етнічну ситуацію в Криму XIII–XV ст. буде корисним. Але етнічне і конфесійне коментування назви “сарацени” майже таке строкате, як щодо львівських сараценів. Отже: взагалі мусульмани, мусульмани – але не татари і не турки, східні народності в цілому, татари.

⁹⁸ *Brătianu G. I. Actes des notaries génois de Péra et de Caffà...* – P. 288–289.

⁹⁹ *Ciociltan V. Reichspolitik und Handel. Die tatarisch-Genuesischen Verträge von 1380–1387 // Il Mar Nero. Annali di archeologia e storia.* – Roma; Paris, 1994. – P. 268.

¹⁰⁰ *Diplomatarium Veneto-Levanticum.* – Venezia, 1899. – T. 2: 1351–1454. – P. 245.

¹⁰¹ *Colli, S. de'. Moretto Bon, notai in Venezia, Trebisonda e Tana (1403–1408).* – Venezia, 1963. – P. 41–43, 47–48. – (Fonti per la Storia di Venezia. – Ser. III. Archivi notarili).

¹⁰² Барбаро и Кантарини о России. К истории итало-русских связей в XV веке / Вступ. ст., подгот. текста, перевод и коммент. Е. Ч. Скржинской. – Л., 1971. – С. 43.

¹⁰³ *Balard M. Notes sur les portes de Bas-Danube du XIVe siècle // Südostforschungen.* – München, 1979. – Bd. 38. – P. 10 (на підставі: *Pistarino G. Notai genovesi in Oltremare. Alli rogati a Chilia di Antonio de Ponzò (1360–1361).* – Gênes, 1971).

¹⁰⁴ *Balard M. Notes sur les portes de Bas-Danube du XIVe siècle.* – P. 10.

¹⁰⁵ Пор.: *Tardy L. The Caucasian Peoples and Their Neighbours in 1404 // Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae.* – Budapest, 1978. – T. 32. – Fasc. 1. – P. 91.

¹⁰⁶ Пор.: *Еманов А. Г. Север и Юг в истории коммерции на материалах Кафы.* – Тюмень, 1995. – С. 63.

¹⁰⁷ *Verlinden Ch. Esclavage et ethnographie sur les bords de la Mer Noire (XIIIe–XIVe siècles) // Mélanges van der Essen.* – Bruxelles, 1948. – T. 1. У мене не було можливості познайомитись із цією працею.

Та поруч із сараценами у джерелах фігурують окремо мусульмани, турки, татари, араби, язичники. Знову широкий спектр можливостей.

В *Угорщині* сарацени – за документальними свідченнями – з’явилися у XIII ст.¹⁰⁸, тобто фактично тоді, коли вони опинилися в сусідньому Галицько-Волинському князівстві, отже, також у Львові. У 1233 р. король Андрій II видав декрет про обмеження прав жидів, сараценів або ізмаїлтян. Згідно з ухвалами синоду в Буді 1279 р. було накладено обмеження на “жидів, сараценів, ізмаїлтян, схизматиків” та всіх інших, які не підпорядковуються католицькій церкві¹⁰⁹. У Пешті зростала кількість сараценів; велася релігійні дискусії між сараценами і християнами. Питання про сараценів Угорщини вимагає ще дальшого дослідження.

Історик П. Голубовський вважав, що сарацени або ізмаїлтяни в Угорщині – це болгары, які втекли на захід з волзької Болгарії (Булгарії)¹¹⁰. С. Шишман – що це половці, які прийняли караїзм, а в кожному випадку не араби, не мусульмани і не жиди¹¹¹. Насправді, половці були окремою національністю, а сліди їх збереглися, по суті, досі. Про них існує багата література.

Північніше від західноукраїнських і білоруських земель сарацени виринають у *Литовській державі*. Вони беруть участь – згідно з листом 1356 р. від бранденбурзького курфюрста Людовика до майстра пруського ордену – в нападах литовців і русинів на землі польського короля¹¹². Жільбер де Ланнуа, сер де Віллерваль і де Проншеньс, дипломатичний агент Англії і Франції, який був у 1414 р. у Тракаї, записав у своїх мемуарах, що в цьому місті й довкола нього є “звичайні сарацени, які не мають нічого з віри в Ісуса Христа, а мають окрему татарську мову”¹¹³. Де Ланнуа був у Литві вже після переможної для литовців битви з хрестоносцями під Грюнвальдом (15 липня 1410 р.), у якій, за любекськими хроністами, брали участь сарацени – вихідці з каспійського узбережжя, турки, татари, погани з Дамаска, Персії, Мідії¹¹⁴. Про сараценів під Грюнвальдом пишуть також інші автори. У 1426 р. великий князь Вітовт послав до Солхату Ібраїна Сарацена, де той вів переговори про торгівлю з

¹⁰⁸ *Theiner A. Vetera monumenta historica Hungariam sacram illustrantia maximam partem nondum edita ex tabulariis Vaticanis deprompta et collecta ac series chronologica disposita.* – Romae, 1859. – Т. 1: 1216–1352; за покажчиком, який, зрештою, недосконалий.

¹⁰⁹ Пор.: *Szyszman Sz. Zamek najeziorny...* – S. 390.

¹¹⁰ *Голубовский П. Половцы в Венгрии (Исторический очерк)* // Университетские известия. – К., 1889. – № 12. – С. 70.

¹¹¹ *Szyszman Sz. Zamek najeziorny...* – S. 390; *idem. Le karaisme. Ses doctrines et son histoire.* – P. 229–230.

¹¹² *Codex diplomaticus Prussicus, Urkunden-Sammlung zur ältern Geschichte Preussens aus dem Königlichen Geheimen Archiv zu Königsberg nebst Regesten / Hrsg. von J. Voigt.* – Königsberg, 1848. – Bd. 3. – S. 108.

¹¹³ *Lannoy, Guillebert de. Voyages et ambassades. 1399–1450.* – Mons, 1840. – P. 19.

¹¹⁴ *Franciscani Thorunensis Annales Prussici (941–1410)...* Zugleich mit den auf Preussen bezüglichen Abschnitten aus der Chronik Detmar’s von Lübeck / Hrsg. von E. Strehlke. – Leipzig, 1866. (Scriptores rerum Prussie. – Bd. 3).

ханом Золотої Орди (чи, точніше, з претендентом на хана) Девлет Берди¹¹⁵. 1431 р. польський король і литовський великий князь Володислав II Ягайло у листі до великого майстра хрестоносців Павла фон Руссдорфа скаржився на свого брата великого князя Свидригайла, що цей зібрав військо проти Ягайла, складене з “турків, татар, сараценів та інших”¹¹⁶. Польський історик Мацей з Мехова (Меховіта) у своєму “Трактаті про дві Сарматії, азійську і європейську” (1517) пише, що “татари [у Литві]... говорять по-татарськи і почитають Магомета, бо є сараценської релігії”¹¹⁷. Перелік різноманітних згадок про сараценів у Литві можна продовжувати.

Характерно, що сараценів згадують поруч з іншими мусульманськими народами (турками, татарами, арабами під назвою поганів з Дамаска, персами, медами) і згадують саме як окремих народ.

Намагаючись розкрити етнічну суть сараценів, І. Шараневич (1863) вважав їх – по відношенню до вістки з 1356 р. – татарами¹¹⁸.

Про країну сараценів у *скандинавських джерелах*, тобто про Серкланд і його мешканців серків, уже згадувалося при з’ясуванні етимології слова сарацени, і повторювати цей матеріал немає потреби. Різні інтерпретації понять Серкланд і серки зібрав свого часу В. Васильєвський (1908). Він заперечував, що в Heimskringl-i і в Morkinskinl-i під Сараценською землею треба розуміти Африку, а схилився до відомостей, які подав у своєму географічному трактаті ісландський аббат Нікуляс Бергссон (середина XII ст.), що по Серкланді тече з Раю ріка Тигр (тобто йдеться про Месопотамію). В. Васильєвський звернув увагу й на те, що в ісландсько-англійському словнику Р. Клізбі-Гвігфуссона латинські назви народів асирійців та вавилонців замінено словом serkir. У сазі про Олександра серки – це перси. Остаточно історик дійшов висновку, що serkir, тобто сарацени, були магометанами або арабами, а взагалі мешканцями Каліфату і залежних від нього територій, тобто сирійсько-месопотамських земель. А, з іншого боку, сицилійські й африканські сарацени нападали на острови Греції¹¹⁹.

О. Пріцак на підставі поезії скальдів твердив, що Серкланд – це ісламський Близький Схід із сараценською Північною Африкою включно, а серки заселяли також Хорасан і частину – т. зв. “другу” – Індії¹²⁰ (про це вже згадувалося вище). Сарацени, вважав він, це назва, яка поширилася в період

¹¹⁵ Codex epistolaris Vitoldi magni ducis Lithuaniae 1376–1430 / Coll. A. Prochaska. – Cracoviae, 1882. – P. 721. (Monumenta mediae aevi historica res gestas Poloniae illustrantia. – T. 6. Wydawnictwo Komisji Historycznej Akademii Umiejętności w Krakowie. – Nr. 23). Публікується лист францисканця Ованеса до великого князя.

¹¹⁶ Codex epistolaris saeculi decimi quinti / Coll. A. Lewicki. – Kraków, 1891. – S. 261.

¹¹⁷ Mathiae de Meychow Tractatus de duabus Sarmatiis Asiana et Europiana. – Cracoviae, 1517. Рос. пер.: *Меховский М.* Трактат о двух Сарматиях / Пер. С. А. Аннинского. – М.; Л., 1936. – С. 116.

¹¹⁸ *Шараневич І.* Історія Галицько-Володимирської Русі... – С. 179.

¹¹⁹ *Васильєвський В. Г.* Варяго-русская и варяго-английская дружина... – С. 261–264.

¹²⁰ *Pritsak O.* The Origin of Rus'. – P. 297, 360, 382, 443, 460, 510, 716.

хрестових походів¹²¹. Деколи Індіаланд заміняв назву Серкланд, а під Серкландом можна було розуміти також волзьку Болгарію або Хозарію¹²².

У *Поволжі та на Приураллі* десь близько 1235 р. домініканець Юліан шукав країну угорців, частина яких мігрувала раніше через українські землі до Паннонії. Через Тмуторокань, Аланію, степи місіонер Юліан разом з місіонером Герардом прийшли на землю сараценів, відому під назвою Вела (Vela) до міста Бундаз (Bundaz). В іншому місті цієї землі помер Герард, і Юліан став слугою священика-сарацена, з яким дійшов до Великої Болгарії. Над Волгою (над рікою Етіль) були угорці-погани, недалеко від татар. В угорців був посол від татарського князя, що знав мови – угорську, руську, куманську, німецьку, сараценську і татарську¹²³.

Фламандський мандрівник Гійом де Рубрук, посол французького короля Людовика IX до великого хана в Центральній Азії 1253–1255 рр., описуючи поселення на правому березі Волги, записав, що його збудували татари “впереміжку для русів і сараценів, які перевозять послів”. Сараценів він вважав просто мусульманами¹²⁴.

На думку М. Полубояринової (1978), Рубрук, пишучи про цей перевіз через Волгу, мав на увазі пізніше Водянське городище, де археологічні розкопки підтвердили наявність поселення русів і болгар. Сараценів вона вважає болгарами¹²⁵, та й сам Рубрук згадував про болгар як “найлютіших сараценів, які тримаються закону Магомета сильніше від будь-яких інших”¹²⁶.

З листа брата Йогана Угорця з ордену міноритів до генерала ордену Мікаеля з Чезони 1320 р. виходить, що сараценами він вважав магометан башкирів¹²⁷.

Значно більше відомостей про сараценів *Центральної Азії* у XIII–XIV ст. можна розшукати в тогочасних західних хроніках і в наративній літературі.

¹²¹ Ibidem. – P. 567.

¹²² *Пріцак О.* Походження Русі. – С. 394, 429, 1037.

¹²³ Латин. текст див.: *Theiner A.* Vetera monumenta historica... – Romae, 1859. – Т. 1. Рос. пер.: Рассказ римско-католического миссионера доминиканца Юлиана о путешествии в страну приволжских венгров, совершенном перед 1235 годом, и письмо папы Венедикта XII к хану Узбеку, его жене Тайдолю и сыну Аджанибеку / Рассказ доминиканца Юлиана [перевод В. Юргевича] // Записки Одесского общества истории и древностей. – Одесса, 1863. – Т. 5. – С. 1000, 1010; [Юлиан.] О существовании Великой Венгрии // *Аннинский С. А.* Известия венгерских миссионеров XIII–XIV вв. о татарах в Восточной Европе // Исторический архив. – М.; Л., 1940. – С. 80–81.

¹²⁴ Рос. пер. звіту Г. де Рубрука: Путешествие в восточные страны Плано Карпини и Рубрука. – М., 1957. – С. 102, 118 та інші.

¹²⁵ *Полубояринова М. Д.* Русские люди в Золотой Орде. – М., 1978. – С. 72.

¹²⁶ Див.: Путешествие в восточные страны Плано Карпини и Гильома де Рубрука. – Алматы, 1993. – С. 103.

¹²⁷ Латин. текст: *Archivum Europae Centro-Orientalis.* – Budapest, 1937. – Т. 3. – Fasc. 1–3; публікація L. Beudefy. Рос. пер.: *Аннинский С. А.* Известия венгерских миссионеров XIII–XIV вв. о татарах... – С. 91, 92.

Маттей Паризький у своїй “Chronika maiora” подає вістку про сараценських послів, які 1239 р. прибули до французького короля Людовика IX¹²⁸.

У цьому випадку прикметник “сараценські” інтерпретують і перекладають як “мусульманські”. Такої думки дотримується В. Матузова (1977, 1978)¹²⁹.

Джованні дель Плано Карпіні, посол папи Інокентія IV до великого хана Бату в 1246 р., передав у його ставці недалеко Волги лист папи, написаний латинською мовою; перекладачі переклали цю грамоту на руську і сараценську мови¹³⁰. За аналогією з листом Гуюк-хана, який Карпіні привіз для папи 1247 р., перекладну мову листа інтерпретують як перську за П. Пейо (1923 р.; див. далі), а письмо (графіку) як арабське. Про це писав, наприклад, А. Григор’єв (1981)¹³¹. Видатний сходознавець В. Бартольд (1964 р., передрук) пояснював, що письмена сараценські (а сарацени – загальна назва мусульман) – це арабське письмо, письмена татар – уйгурсько-монгольське письмо, а під мовою сараценів, у даному випадку, розуміли перську мову, мова ж татар – монгольські мови¹³². А. Кононов дав огляд цих проблем¹³³.

Та у Карпіні сарацени згадуються ще не раз.

Палітра з етнонімів викликала різні пояснення. Інтерпретують сараценів як хорезмійців¹³⁴. У Малій Індії були чорні сарацени, яких називають ефіопами¹³⁵. Тут можна згадати, що вікінг-самозванець Родберт, який захопив владу в Новгороді й Києві, прибув туди “із вікінгами та чорними людьми із Серкланду” – як хоче романтична “Сага про Йона Хитруна”¹³⁶. Відомий сходознавець Б. Шпулер (1965) вагався, чи сараценська мова у Карпіні – це перська, чи арабська. Хоча одночасно відмітив, що сараценська мова в листуванні з Тебризом у XIII ст. – це перська¹³⁷.

Досліджуючи лист від хана Гуюка до папи, який привіз з Монголії у 1247 р. і який, за Карпіні, був написаний по-сараценськи, видатний схода-

¹²⁸ Matthei Parisiensis, monachi Sancti Albani Chronica maiora / Ed. H. R. Luard. – London, 1876. – Vol. 3. – P. 488 (Rolls Series Rerum Britannicarum medii aevi scriptores. – N 57); London, 1877. – Vol. 4. – P. 77.

¹²⁹ Матузова В. М. Монгольское нашествие в свете политических взглядов Матвея Парижского (по материалам “Великой хроники”) // Методика изучения древнейших источников по истории народов СССР: Сб. ст. – М., 1978. – С. 184; *її ж.* Английские средневековые источники IX–XIII вв.: Тексты, перевод, комментарий. – М., 1979. – С. 163.

¹³⁰ Подаю за рос. пер.: Карпіні, дель Плано. История монголов // Путешествие в восточные страны... – М., 1957. – С. 71, 79.

¹³¹ Григор’єв А. П. Официальный язык Золотой Орды... – С. 83–85.

¹³² Бартольд В. Сочинения. – М., 1964. – Т. 2. – Ч. 2: Работы по отдельным проблемам истории Средней Азии. – С. 312, 468.

¹³³ Кононов А. Н. История изучения тюркских языков в России. Дооктябрьский период. – 2-е изд., доп. и исправл. – Л., 1983. – С. 25–26.

¹³⁴ Карпіні, дель Плано. История монголов. – С. 41.

¹³⁵ Там само.

¹³⁶ Прицак О. Походження Русі. – С. 466, 1037.

¹³⁷ Шпулер В. Die Goldene Horde. Die Mongolen in Russland 1223–1502. – 2-е erw. Aufl. – Wiesbaden, 1965. – S. 292–293.

знавець П. Пейо (1923), видавець цього листа, встановив, що він написаний по-перському¹³⁸. Про це вже згадувалося.

У кожному випадку, у Джованні дель Плано Карпіні сарацени – це мусульмани.

Інший посол до Монголії 1253–1254 рр. Віллем (Гійом) де Рубрук (про якого також уже згадувалося), визначаючи в загальному, що сарацени це мусульмани, зараховував до них народ мердас (мордвини?) на Приураллі, болгар – там же, сарацени ж, що говорять по-перськи, – це сугди; сараценський – це перський, арабський чи тюркський¹³⁹.

Врешті у листі папи Іоана ХХІІ до сарайського єпископа Стефана з 1322 р. сарацени – це татари¹⁴⁰.

Як виходить з відомостей про Поволжя і Центральну Азію, під сараценами західні автори розуміли або розуміють – інтерпретатори також тепер – болгар, мордвинів, башкирів, персів, сугдів, хорезмійців, арабів, ефіопів, татар або взагалі тюрків. Справжній калейдоскоп народностей, яких об'єднувало магометанство. До цього можна ще додати, що литовський прочанин до Палестини Микола-Криштоф Радвіла (Радивіла), описуючи цю свою мандрівку з 1583 р., згадав про білих сараценів¹⁴¹ (немов для контрасту з чорними сараценами). Італійський купець Пінью Цукелло у своїх листах з Кандії (1345) та з Александрії (без року) говорить про сараценів у Александрії та прибулих з Тунісу і Тріполі¹⁴².

Такі результати дає обстеження вживання етноніма сарацени в ближчому та дальшому оточенні Русі-України, а тим більше, Львова.

Без сумніву, викладений тут матеріал це, так би мовити, лише одна сторона медалі, бо немає даних з документів та праць авторів східними мовами. Але для визначеної мети “Україна і сарацени” наведених даних, мабуть, вистачає. Хоча немає одночасно ілюзій, що тут зібрано всі відомості, які вже не можна доповнити. Велику цікавість викликає семантика етноніма сарацени, що мінялася в часі й просторі, зокрема залежно від географічних умов.

Сарацени в Русі-Україні. Сарацени згадуються в цілій низці жанрів руських (староукраїнських) письмових пам'яток. Отже, в літописах, творах отців церкви та їхніх житиях, у т. зв. відреченій, тобто проскрибованій, літературі, в юридичних творах типу кормчих, в лексикографії, в художній літе-

¹³⁸ *Pelliot P. Les Mongols et la Papauté.* – Paris, 1923. – P. 9–13 (відбитка). П. Пейо подає різні інтерпретації слова “сарацинський”, які висловлювалися до віднайдення оригіналу листа в 1920 р.

¹³⁹ Напр.: Путешествие в восточные страны... – М., 1957. – С. 126. Пор.: *Pelliot P. Les Mongols...* – P. 12–13.

¹⁴⁰ *Wadding L. Annales minorum seu trium ordinum a s. Francisco institutorum.* – Romae, 1733. – Т. 6. – Ed. 2-a / Locupletior et accuratior opera et studio J. M. Fonseca ab Eborae. – P. 407.

¹⁴¹ *Radziwił M. K. Peregrynacja abo pielgrzymowanie do Jeruzalem Ziemie Świętej.* – [Kraków, 1745]. – S. 31.

¹⁴² *Lettere di mercanti a Pigno Zuchello (1336–1350) / A cura di R. Morozzo della Rocca.* – Venezia, 1957. – P. 32, 111. (Fonti per la storia di Venezia. – Sez. 4. Archivi privati).

ратурі. Сараценські епітети проникли у матеріальну культуру, сферу природи і т. п. Для ілюстрації можна навести по кілька прикладів з кожної царини.

У літописах – у Лаврентіївському літописі під 866 р. згадується про похід “царя” на агарян, війська його дійшли до Чорної ріки. Під 986 р. подається генеалогія сараценів (від Агари та Ізмаїла), генеалогія є ще під 1096 р., причому нащадками Ізмаїла є не лише сарини (саракини), а також хваліси, болгари, торкмени, торки, кумани “рекше половци”¹⁴³.

У пізньому Патріаршому або Никонівському літописі під 990 р. викладено вістку про місіонерство Марка Македонянина з Києва до болгар, їх називають агарянами й ізмаїлтянами, від яких пішли бісурмени, татари та інші народності, “имена их демонские”. В цьому самому літописі знову подається генеалогія сараценів¹⁴⁴. У Московському літописному зводі під 1318 р. викладено ставлення до сараценської віри¹⁴⁵. Очевидно, все це лише невеликі фрагменти з того, що про сараценів говорять літописи.

Хозари звернулись до візантійського імператора Михаїла, щоб він прислав до них книжника, який міг би вести диспут про віру з жидами і сараценами. Так у 860 р. почалася Хозарська місія Кирила філософа (св. Костянтина). У руській житійній літературі, присвяченій Кирилові, відповідно є чимало згадок про сараценів, сараценську віру. У просторому “Житті” Кирила вони згадуються як “агаріане нарицаємии срацини”. Сарацени намагалися отруїти Кирила. Для сараценської віри в життях є такі епітети, як “нечестива ересь Махметова”, “Мохаммедь... бреше” і т. п.¹⁴⁶.

У “Посланії святого Феодосія, ігумена Печерського монастиря, про віру християнську і про латинську” згадуються жиди, срацини, болгари і різні еретики¹⁴⁷. В “Повісті про латинів коли відлучилися від греків”, написаній у XII–XIII ст., говориться, що “срачин \ оучн(и)цы проклятаго Махмета”¹⁴⁸. Сараценів (також у розумінні мусульман) перелічує ігумен Феодосій Грек (до 1142–1156 рр.) у своєму листі до київського князя Ізяслава II Мстиславича¹⁴⁹.

¹⁴³ Повесть временных лет. – Ч. 1. – С. 19, 65, 152.

¹⁴⁴ Там само. – Ч. 2. – С. 345; Полное собрание русских летописей. – СПб., 1862. – Т. 9. – С. 59 (факсимільне перевидання: М., 1965).

¹⁴⁵ Полное собрание русских летописей. – М.; Л., 1949. – Т. 25. – С. 161.

¹⁴⁶ Лавров П. Кирило та Методій в давньослов’янському письменстві. – С. 16, 20, 21, 26, 29, 107, 121, 125, 126, 167, 251, 258, 259, 269, 277, 279, 280 та інші. Див. також: Ястребов Н. В. Сборник источников для истории жизни и деятельности Кирилла и Мефодия. – СПб., 1911. Пор.: Будилович А. С. Несколько мыслей о греко-славянском характере деятельности св. Кирилла и Мефодия // Мефодиевский юбилейный сборник. – Варшава, 1885. – С. 19–33.

¹⁴⁷ Попов А. Историко-литературный обзор древнерусских полемических сочинений... – С. 78.

¹⁴⁸ Там само. – С. 188.

¹⁴⁹ Див.: *Dachkévytch Ya. Les Arméniens à Kiev (jusqu’à 1240). Deuxième partie // Дашкевич Я. Вірменія і Україна. – Львів; Нью-Йорк, 2001. – С. 335–339 (про видання текстів та їхню інтерпретацію).*

В “Успенському збірнику” (XII–XIII ст.), в якому також поміщено “Житіє” Феодосія Печерського, згадуються “срацини” і собори “срациньст\”¹⁵⁰.

Т. зв. кіпрський цикл руської літератури має у своєму складі сказання “Про прихід сарацинів”¹⁵¹. Серед апокрифів був “Ізмарагд”, рукопис вже XVI ст., в якому був розділ “Вопросъ и отв\тъ” з питанням про те, відкіля почалися невірні народи (“языци”), і з відомою нам уже відповіддю про Ізмаїла та його матір, а в розділі про символи народів викладено, що “саракининь вепрь есть, тоу[r]чинь змяя есть... [та]таринь загось (?) есть, куманинь пардос есть”¹⁵². Ці питання-відповіді є в індексі Кирилової книги. Оригінали більшості апокрифів грецькі, в Русь приходили болгарські й сербські переклади, до яких були вже руські додатки.

У кормчій XIV титулів без пояснень (за Єфремівським списком XI–XII ст.) є канони “О род\ саракиньст\ рекъше огарин\хъ” та “О агарян\хъ иже измаилите гл(аго)люються”, в другому твердиться “срацини же наричють яко от Сары наречены”. Тут є характеристика сарацинської віри, яку фальшивий пророк Мамед взяв від жидів, аріан, несторіан і т. д.¹⁵³.

“Сказание о срацынской в\р\” – переклад на руську 1516 р. з грецької, а грецький текст був перекладом латинського твору Ріхарда Ріклада (XIII ст.) (руський переклад неповний)¹⁵⁴.

Врешті про лексикографію зі згадками про сарацинів та народи, які пішли від них, а також з “викриттям” фальшивого вчення Магомета. Отже, грецький словарик зі статейкою “Се татарский языкъ” (рукопис XV–XVI ст.) з повідомленням про те, що до ізмаїльських народів належать “сарракине – полов’чане рек’ше тотарове”. За поясненнями відомого мовознавця Ф. Корша (1908), до цих матеріалів, опублікованих П. Сімоні (1908), сарацинами греки називали турків і арабів; але це не була самоназва турків, а половецькі слова – це насправді кримськотатарські, з мови, якою татари говорять у кримських степах, біля Бахчисарая або Сімферополя¹⁵⁵.

Фраза “сарракине-половчане” викликала наукову полеміку. Слово “сарракине” включив тюрколог К. Гренбек до свого “Komanisches Worterbuch”

¹⁵⁰ Успенский сборник XII–XIII вв. – С. 201, 204.

¹⁵¹ Див.: Белоброва О. А. Кипрский цикл в древнерусской литературе: Автореф. дис. ... канд. филол. н. – Л., 1967.

¹⁵² Тихонравов Н. С. Памятники отреченной русской литературы. – М., 1863. – Т. 2. – С. 447, VII, X.

¹⁵³ Бенешевич В. Н. Древнеславянская кормчая... – 1906. – Т. 1. – С. 61, 701; София, 1987. – Т. 2. – С. 135–147.

¹⁵⁴ Соболевский А. И. Переводная литература Московской Руси XIV–XVII вв.: Библиографические материалы. – СПб., 1903. – С. 325. – (Сборник Отделения русского языка и словесности Императорской академии наук. – Т. 74, № 1).

¹⁵⁵ Сімоні П. К. Памятники старинной русской лексикографии по рукописям XV–XVII столетий. I–III // Известия Отделения русского языка и словесности Императорской академии наук. – СПб., 1908. – Т. 13. – Кн. 1. – С. 179–189 (з великими примітками Ф. Корша); Ковтун Л. С. Русская лексикография эпохи средневековья. – М.; Л., 1963. – С. 324–325, по суті повторює П. Сімоні та Ф. Корша. Також є праця О. Прицака на цю тему (див. нижче).

(1942). Про цю дискусію вже згадувалося при розгляді питання про етимологію слова “сарацени”¹⁵⁶.

Вона охопила низку вчених. Про словник “Се татарскы язык” висловлювався О. Прицак (1966), датуючи його виникнення XIII ст.¹⁵⁷. Зокрема, фраза “сарракине – половчане, рекше тотарове” стала поштовхом для суперечки, яка концентрувалася довкола слова “сарракине”. У цій полеміці взяли участь М. Алексеев (1968)¹⁵⁸ та відомий сходознавець К. Г. Менгес (1979)¹⁵⁹. К. Г. Менгес втрутився в полеміку етимологічними та семантичними екскурсами, покликаючись на досить багату літературу з цього питання. Огляд цієї полеміки дав не менш відомий тюрколог А. Кононов (1983)¹⁶⁰. І. Добродомов (1966, 1978) захищав гіпотезу, що сарацени – це західні половці¹⁶¹. Його думку підтримали Я. Чеснов (1978)¹⁶² та І. Князький (1983)¹⁶³.

Архимандрит Грефеня з Новгорода (?), який між 1391–1418 рр. відбув паломництво до Палестини, дуже часто писав про сараценів, що володіли різними священними місцями. За коментарем Я. Горожанського (1884), сарацени в Грефені – це араби¹⁶⁴.

Цей екскурс про етнімію в руській літературі давнішого періоду можна завершити висловлюванням відомого славіста Г. Г. Ланта (H. G. Lunt, 1975). Він, пояснюючи слово “агаряни”, “яке у Старому Заповіті може означати передмусульманських арабів”, дійшов висновку, що у більшості слов’янських текстів це слово означає “сарацени, нехристияни, в загальному, а в контексті часто стосується мусульман”¹⁶⁵.

Десь на початку XVII ст. в українській (а також у російській) мові викристалізується стійке розуміння етноніма сарацин як турок, а в розмовну

¹⁵⁶ Пор.: Алексеев М. П. Словари иностранных языков в русских азбуковниках XVII века. – С. 28.

¹⁵⁷ Pritsak O. Се татарскы язык // Orbis scriptus. Festschrift für Dmitrij Tschizewskij zum 70. Geburtstag. – München, 1966. – S. 641–654.

¹⁵⁸ Алексеев М. П. Словари иностранных языков в русских азбуковниках XVII века. – С. 18–28 (особливо с. 24–25).

¹⁵⁹ Менгес К. Г. Восточные элементы в “Слове о полку Игореве”. – Л., 1979. – С. 74–75 (з приміткою А. Кононова).

¹⁶⁰ Кононов А. Н. История изучения тюркских языков... – С. 27–29.

¹⁶¹ Добродомов И. Г. Из древнерусской этнонимии. Древнерусское сорочининь и греческое Σαρακενός // Советская этнография. – М., 1966. – № 3. – С. 122–128; його ж. О половецких этнонимах в древнерусской литературе // Тюркологический сборник. 1975. – М., 1978. – С. 123–124.

¹⁶² Чеснов Я. В. Название народа: откуда оно? // Этнографы рассказывают. – М., 1978. – С. 14–15.

¹⁶³ Князький И. О. Письменные источники о кочевниках в Днестровско-Карпатских землях XI–XII вв. // Проблемы источниковедения истории Молдавии периода феодализма и капитализма. – Кишинев, 1983. – С. 8–9.

¹⁶⁴ Горожанский Я. М. Хождение архимандрита Грефеня во Святую Землю. Исследование памятника с примечаниями к тексту // Русский филологический вестник. – Варшава, 1884. – Т. 12. – № 4. – С. 280.

¹⁶⁵ Lunt H. G. [Rev.:] Slovar’ russkogo jazyka XI–XVII vv. – P. 714.

(і актову) мову входить етнонім турок. Український мовознавець Памва Беринда (1627) ототожнює у своєму “Левікон\” слово саракіни зі словом турци¹⁶⁶. У “Ευχολογιων албо Молитвословъ или Требникъ” (1646), відомому під іменем Петра Могили, вміщено “Въпрошеніє сарацина сі єсть тұрчина ω испов\данію в\ры” та ще є заперечення “сараценского”, тобто турецького зловірного нечестя¹⁶⁷. Правда, неясно, хто був Петро Сарацин, вихованець Грецької колегії в Римі, який у 1648 р. опинився на Холмщині біля єпископа Методія Терлецького¹⁶⁸.

У другій половині XVII ст. остаточно (як здається) диференціюють етноніми турки і, окремо, араби, до яких, однак, не завжди зараховували арабів з Арабського півострова і Північної Африки. У 1671 р. в Україну дійшли вістки про захоплення Єрусалима хабеками з Арабської землі, які при цій нагоді вирізали турків, спалили турецьку мечеть, зруйнували могилу Магомета (це відомості від бранців, викуплених у Стамбулі, та з вісток із Ясс)¹⁶⁹. Хабеси – це абісинці (правильно по-турецьки Набеґ – Абісинія), яких зараховували до арабів, бо частина абісинців була мусульманами. Коли турки 1672 р. були під Кам’янцем-Подільським, султанові на допомогу прийшла цариця Арабської землі з військом, яким вона командувала. Арабські війська прибули до міста Бабу над Дунаєм¹⁷⁰.

Є ще категорія фольклорних творів, у яких відбилася сараценська тематика. Билини, записані у XIX ст. на півночі Росії, особливо билини Київського циклу (що говорить про їхнє походження з українських земель, де аналогічні твори зникли після монголо-татарської навали) знають Сараценські гори, Сараценську землю, Сараценське царство, сараценський капелюх, сараценські килими, врешті сараценських стариків.

Добриня Никитич їздив у молоді роки на гори “Сарачинские” (“Сорочинские”), щоб визволяти бранців¹⁷¹. Ілля Муромець їхав на гору “Сарачинскую” (“Сорочинскую”), а через гори “Сарачинские” (“Сорочинские”) їхав до Чернігова та до Києва¹⁷². Під час облоги Києва Батиєм послали Альошу Поповича “в землю Сорочинскую”, щоб купити там пшоно “сорочинское”. Альоша Попович і Яким Іванович, їдучи до Києва, зустріли каліку перехожого,

¹⁶⁶ Беринда П. Левіконъ славеноросскій, імєнь толькованіє... – [К.,] 1627. – С. СДІ [= 214].

¹⁶⁷ Въпрошеніє сарацина сі єсть тұрчина ω испов\данію в\ры // Ευχολογιων албо Молитвословъ или Требникъ. – К., [1646]. – С. Р-РІІ [= 110–118], ЧВ-ЧЕ [= 92–95].

¹⁶⁸ Великий А. Г. З літопису християнської України. Церковно-історичні радіолекції з Ватикану. – Рим, 1972. – Т. 5: XVII ст. – С. 129.

¹⁶⁹ Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России. – СПб., 1877. – Т. 9: 1669–1672. – С. 447, 587, 588 (документи складені в Києві та Ніжині).

¹⁷⁰ Там само. – СПб., 1879. – Т. 11: 1671–1674. – С. 150, 152.

¹⁷¹ Песни, собранные П. В. Киреевским. – М., 1861. – Вып. 2. – С. 23, 24, 26, 27; М., 1862. – Вып. 4. – С. 9.

¹⁷² Там само. – Вып. 4. – С. 10; Там само. – 2-е изд., без изменен. – М., 1868. – Ч. 1. – Вып. 1 (Илья Муромец богатырь-крестьянин). – С. 33, 41, 48, 49, 50.

на якому був капелюх “сорочинский” – Альоша випросив його від каліки¹⁷³. Іван Гостиний син, що їхав з Києва до Чернігова, годував коня пшоном “сорочинским”¹⁷⁴. Іван Годінович, тікаючи з дівчиною з Чернігова, розклав у наметі килими “сорочинские”¹⁷⁵. Князь Саур Ванідович (Саул Леванідович) пішов з Астраханського царства походом на “царство Сорочинское”, де були “старики сорочинские”¹⁷⁶. Подібних прикладів можна навести більше – вони свідчать про популярність сараценських сюжетів в Україні й Росії.

З російських билин сарацени перейшли до російської літератури, наприклад, до повісті Миколи Лескова “Зачарований мандрівник” (1873), у якій сарацени – дикі мешканці степу. За коментарем І. Сермана (1957), сарацени в російській народній творчості – мусульманські народи¹⁷⁷.

Епітет “сараценський” глибоко увійшов у побут на Заході й Сході. Згадане тільки що сараценське просо (також пшоно) – це рис (за українським “Травником”, лікарським порадином XVI ст., “пшено сороче(н)ское”), сараценське (язичницьке, турецьке) зерно – це гречка, в українській мові XVI ст. – татарка¹⁷⁸.

Висновки. Наведений багатий фактографічний матеріал та не менш багаті інтерпретації, гіпотези, теорії, що стосуються сараценів українських земель та їхнього ближчого і дальшого оточення – європейського та азійського, – дають можливість підвести певні підсумки для часів пізнього середньовіччя та початків новожитних часів.

По-перше. Поселення сараценів у розумінні колонії, ділянки існувало лише у Львові, починаючи від XIII ст. до кінця XVI ст. Життя сараценів, їхню діяльність гарантували у XIV–XVI ст. королівські привілеї, надані містові. Найближче до українських земель поселення було в генуезькій Кафі, де їхнє проживання регламентувала традиційна практика та розпорядження генуезького сенату. Сарацени як окрема меншина жили там у XIII–XV ст.

По-друге. Зібраний матеріал дає можливість розрізнити дві категорії сараценів: повноправних громадян міста – українського, кримського, та сараценів в сусідніх до Русі-України країнах, часом розташованих далеко. Сарацени, отже, проживали також як компактні групи населення в Угорщині, Литві, Приураллі-Поволжі, ближчих до Європи регіонах Середньої та Передньої Азії.

¹⁷³ Там само. – Вып. 2. – С. 93, 72.

¹⁷⁴ Там само.

¹⁷⁵ Там само. – М., 1861. – Вып. 3. – С. 24.

¹⁷⁶ Там само. – С. 113–115.

¹⁷⁷ Лесков Н. С. Очарованный странник // Лесков Н. С. Собр. соч. – М., 1957. – Т. 4. – С. 410

¹⁷⁸ Пор.: Лутовинова М. С. Из истории названия сорочинское пшено // Вопросы теории и истории языка: Сб. статей, посвященных памяти Б. А. Ларина. – Л., 1969. – С. 188–195; Карпова В. Л. Староукраїнські вторинні назви рослин (асоціативно пов’язані із сферою живої природи) // Мовознавство. – К., 1984. – № 2 (104). – С. 46–47.

По-третє. Назва сарацени як визначення релігії (мусульманства) та етносу (дуже мінливого змісту або й позбавленого етнічної семантики) була дуже поширена на українських землях внаслідок знайомства з носіями цієї назви, відомостей із законодавчих актів, літописів, літератури переважно релігійного змісту (ортодоксальної та апокрифічної), лексикографії, фольклору. Визначення “сараценський” увійшло в щоденну практику (назва зерна, пшона або проса, капелюха і т. п.). Крім цього, були воєнні сутички із сараценами.

По-четверте. У Русь-Україну назва сарацени прийшла з середньогрецької мови візантійського періоду та середньолатинської, майже, як правило, з негативною, ворожою, пейоративною конотацією.

Історію сараценів у Львові можна реконструювати приблизно таким чином. Вони прийшли до міста незабаром після його заснування, ймовірно з Криму або через Крим, у другій половині XIII ст. (паралель – сарацени в Угорщині). Сарацени у Львові займалися торгівлею, можливо, й ремеслом. Брали участь в обороні міста – так, як і всі міщани – від монголо-татар та поляків. Що це був досить войовничий прошарок населення, свідчить їхня участь у воєнних діях у Прибалтиці у XIV–XV ст. У Львові мали свою мечеть, цвинтар¹⁷⁹. Як громадяни міста, що творили певну спільноту, обмежену автономію, проживали разом у якійсь невеликій ділянці, а в міському суді користувалися своїми (якими?) правами (до середини XVI ст.). У XVI ст. почалися економічні обмеження (заборона продавати м’ясо в суботу – від початку XVI ст.), далі пішла ліквідація власних судових прав (середина XVI ст.), заборона приймати до міського права (середина XVII ст.), пізніше погроми сараценів за ворожість до християнства та торгівлю рабами – молодими хлопцями, яких відправляли до Палестини.

Треба думати, що десь тоді було знищено мечеть, через що, згідно з мусульманськими релігійними законами, сарацени-купці не могли на довгий час затримуватися в місті, хоча до їхніх послуг був міський перекладач, який знав арабську мову¹⁸⁰.

Врешті виникає питання: хто за етносом були львівські сарацени? Конфесійний їхній профіль не викликає сумнівів – вони були мусульманами. Тому інтерпретації типу, що вони були сурожанами (римськими католиками), караїмами (старозавітної релігії), циганами (в цей час ще шаманістами),

¹⁷⁹ Як згадувалося, Д. Зубрицький вважав, що таке кладовище було на горі Вороновських (Вроновських) – на ньому розташувалася пізніша Цитадель (фортеця). Більше аргументів є за те, що цвинтар був між Стрільничою горою та горою Стефана, там, де був Турецький камінь, біля якого ховали турків (за документом 1607 р.). Див.: *Могутич Р. Стефан Львович, або ж як львів’яни гору перенесли // Галицька брама. – Львів, 1999. – Т. 9–10 (57–58). – С. 16–17 (є схема).*

¹⁸⁰ *Charewiczowa L. Handel średniowiecznego Lwowa. – Lwów, 1925. – S. 88.* Міська лава Львова у 1445 р. приймала документи арабською мовою (*lettera bessermenica*) від Бубакра, бісурмена з Дамаска. Пор.: *Księga ławnicza miejska 1441–1448 [= Pomniki dziejowe Lwowa z archiwum miasta. – Т. 4] / Wyd. A. Czołowski i F. Jaworski. – Lwów, 1921. – № 1386, 1387.*

половцями (тенгріянами, що поступово переходили на християнство), відпадають по суті. Набагато складніше відрізнити їх від інших східних народів-мусульман, яких як рівнорядних згадують у королівських привілеях і декретах для Львова. Виходить, що вони не татари (1356, 1460, 1509, 1547), не бісурмени (1444, 1552), не турки (1564).

Чи не найдивніше тут звучить зіставлення сараценів і бісурменів, здавалося б, тотожних у конфесійному відношенні, які, згідно зі своїм наднаціональним становищем, також могли відігравати якусь верховну, консолідуючу роль стосовно різних ісламських народів. Бісурмени в Русі-Україні заслуговують на окремий нарис, тут обмежуся лише кількома фактами. У книзі львівської лави бісурменин-“гість” (тобто купець з-поза меж держави) згадується у 1443 р.; Бубакр, бісурменин з Дамаска, – у 1445 р.¹⁸¹. Бісурмени (вже не львівські) є у “Старослов’янській кормчій XIV титулів”¹⁸². У написаній у 1561–1563 рр. “Казанській історії” (про здобуття Казані московськими військами у 1552 р.) “бесермяне” фігурують поруч із сараценами. Цей етнонім дійшов до новіших часів – бісурмени часто згадуються в універсалах гетьмана Івана Мазепи кінця XVII – початку XVIII ст.¹⁸³.

Бісурмени як народ і етнонім стали об’єктом багатьох наукових досліджень з ділянок історії, етнографії (особливо Приуралля, де бісурменами називали чувашів), мовознавства. Цю літературу необхідно враховувати при вивченні бісурменів України¹⁸⁴.

На сьогодні ясно, що назва сарацени має подвійне значення: релігії та народу. Через українські землі важливий торговельний шлях Схід–Захід та Захід–Схід проходив ще від кінця VIII ст. (або й раніше), що підтверджують знахідки скарбів арабських монет. На тому шляху, який використовували арабські купці з Арабії та з підкорених арабами територій на Близькому Сході та в Середній Азії, виникали купецькі факторії. Тому я схильний уважати етнонім

¹⁸¹ Księga ławnicza miejska 1441–1448. – S. 144, 179–181.

¹⁸² Бенешевич В. Н. Древнеславянская кормчая... – 1987. – Т. 2. – С. 302–303.

¹⁸³ Універсали Івана Мазепи (1687–1897) / Упор. І. Бутич, В. Ринсевич. – К.; Львів, 2006. – Ч. 2. – Док. 32, 81–82, 111, 126, 148, 151–152, 171; Дод. 1. – Док. 36, 43, 57, 71, 73.

¹⁸⁴ Смирнов И. Бесермяне Вятской губернии // Труды VIII Археологического съезда в Москве 1890. – М., 1897. – Т. 3. – С. 313–314; Тихомиров М. Н. Древняя Москва (XII–XV вв.) – М., 1947. – С. 143–144; його ж. Бесермены в русских источниках // Исследования по отечественному источниковедению: Сб. ст., посвященных 75-летию проф. С. Н. Валка. – М.; Л., 1964. – С. 50–57 (передрук: його ж. Российское государство XV–XVII вв. – М., 1973. – С. 84–90); Тепляшина Т. И. О смешении терминов “чуваша” и “бесермяне” в письменных источниках // Ученые записки Научно-исследовательского института. – Чебоксары, 1968. – С. 177–178; Водов В. “Долг бесерменьский и проторь и русский долг” в договорной грамоте Дмитрия Донского с Владимиром Андреевичем Серпуховским (1389 г.) // Russia Mediaevalis. – München, 1955. – Т. 3. – С. 19–40; Благова Г. Ф. Историко-этимологические заметки о словах бусурманин-мусульманин и магометанин-мухаммеданин (мохамметанин) // Исследование по словообразованию и лексикологии древнерусского языка. – М., 1969. – С. 312–337.

сарацени до XV ст. включно назвою для арабів, що мали свою факторію у Львові, а також перетворювались у громадян міста. Одночасно функціонувала назва сарацени в узагальнюючому значенні, визначаючи всіх мусульман. На львівському ґрунті тоді ж діяли татари, пізніше турки. Львівські сарацени до усунення їх зі Львова, мабуть, творили якусь невеличку громаду, про яку ми докладніше нічого не знаємо. Таке використання слова сарацени у функції етноніма для визначення арабів характерне лише для Львова та для італійських колоній Північного Причорномор'я. Для українських земель взагалі слово сарацени ототожнювалося з мусульманами в цілому, отже, без етнічного відтінку при наявності етнічного компонента, його можна розкривати поза межами України відповідно до території, часу, історико-політичних обставин. У XVII ст. під сараценами розуміють в першу чергу турків.

Таким довгим і складним висновком можна завершити історико-етнологічне та релігієзнавче дослідження про “таємничий” народ сараценів в Україні.

Ярослав Дашкевич (Львів). Сарацени – таємничий народ середньовічної України (Джерела та їхня інтерпретація).

В актових джерелах та літературі, створених в Україні у XIII–XVII ст., відносно часто згадується етнонім “сарацени”, національний зміст якого протягом майже трьох століть є предметом наукових дискусій. Єдиним містом в Україні, де існувала окрема сараценська громада, що мала гарантовані права внутрішнього самоврядування, був Львів. Перша згадка про таку громаду стосується 1346 р. Від 1654 р. поселення сараценів у Львові було заборонено через богохульство та торгівлю людьми, за тогочасною інтерпретацією. В історичній літературі, починаючи від 1829 р., етнонім “сарацен” пояснювали як назву для турків, тагар, італійців з міста Сурож у Криму, циган, арабів, караїмів, половців – узагалі мусульман. Згідно з сучасним рівнем досліджень, під етнонімом “сарацени” треба розуміти, за релігією – мусульмани, за нацією (у середньовічному значенні цього слова) – спершу араби, відповідно до західних традицій часів хрестових походів, а пізніше (після XV ст.) – в основному турки та взагалі народи, що сповідували мусульманську релігію.

Ключові слова: сарацени, історіографія, мусульманство, араби.

Ярослав Дашкевич (Львов). Сарацены – таинственный народ средневековой Украины (Источники и их интерпретация).

В актових источниках и литературе, созданных в Украине XIII–XVII ст., относительно часто встречается этноним “сарацени”, национальная составляющая которого на протяжении почти трех столетий продолжает оставаться предметом научных дискуссий. Единственным городом в Украине, где существовала отдельная сараценская община, которая пользовалась гарантированными правами внутреннего самоуправления, был Львов. Первое упоминание о такой общине относится к 1346 г. С 1654 г. поселение сараценов во Львове было запрещено из-за богохульства и торговли людьми, согласно тогдашней интерпретации. В исторической литературе, начиная от 1829 г., этноним “сарацен” объясняли как название для турок, татар, итальянцев из города Сурож в Крыму, цыган, арабов, караимов, половцев – вообще мусульман. Согласно современному уровню исследований, под этнонимом “сарацены” следует понимать, по религии – мусульмане, по нации (в средневековом понимании этого слова) – сначала арабы, соответственно западным традициям времен крестовых походов, а позднее (после XV ст.) в основном турки и, вообще, народы, которые исповедовали мусульманскую религию.

Ключевые слова: сарацены, историография, мусульманство, арабы.

Сарацени – таємничий народ середньовічної України

Yaroslav Dashkevych (Lviv). **The Saracens as a Mysterious People of the Medieval Ukraine (Sources and Their Interpretation).**

In court records and literature created in Ukraine during the 13th to the 17th centuries there occurs a relatively frequent mentioning of the ethnic name *Saracens*. Its national content has been a matter of scientific discussion for almost three centuries. Lviv was the only city in Ukraine with a separate Saracen community who enjoyed guaranteed rights of self-government. The first reference to this community dates back to 1346. Since 1654 Saracen settlement was prohibited, according to the interpretation of that time, because of blasphemy and slavery. In historical literature, from 1829 onwards, the ethnic name *Saracen* was explained as a general category under the name Muslims, i. e. the Turks, Tatars, and Italians from the town of Surozh in the Crimea, Gypsies, Arabs, Karaites, and Polovtsians. According to present day studies the ethnic name *Saracens* refers both to Muslims, and the Muslim nation in the medieval meaning of the word (primarily to the Arabs, according to the Western tradition of the time of the crusades, and after the 15th century to the people practicing the Muslim religion, mainly to the Turks).

Key words: Saracens, historiography, Muslims, Arabs